

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи магістра

На тему: **Етносоціальний та політичний розвиток Англії та Франції в епоху
100 річної війни**

Виконав:

студент 6 курсу

денної форми навчання

Напрямок підготовки (спеціальності)

032 «Історія та археологія»

Немитов Роман Васильович

Керівник:

професор кафедри історії

стародавнього світу та середніх віків,

доктор історичних наук, професор,

Каріков Сергій Анатолійович

Рецензент:

зав. кафедри історії стародавнього

світу та середніх віків,

доктор історичних наук, професор

Сорочан Сергій Борисович

Харків — 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ АНГЛІЇ ТА ФРАНЦІЇ В ЕПОХУ 100 РІЧНОЇ ВІЙНИ.....	7
1.1. Стан наукового вивчення теми.....	7
1.2. Джерельна база, теоретико-методологічні засади дослідження.....	33
Розділ 2. ВПЛИВ СТОРІЧНОЇ ВІЙНИ НА СТАНОВЛЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА ФРАНЦУЗЬКОЇ НАЦІЇ.....	47
2.1. Характеристика основних етапів війни.....	47
2.2. Етносоціальний та політичний розвиток Англії.....	59
2.3. Етносоціальний та політичний розвиток Франції.....	71
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	91

ВСТУП.

Актуальність проблеми. Епоха Сторічної війни в історії Середньовіччя є актуальним і багатограним об'єктом для досліджень істориків. Важко переоцінити вплив більш ніж вікового англо-французького протистояння для історії Англії та Франції, що стало дієвим, стимулюючим чинником у етносоціальному та політичному розвитку європейського суспільства досліджуваного періоду. Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених різним аспектам англійської та французької історії в руслі Сторічної війни, вона продовжує викликати інтерес у істориків, зокрема, питання, пов'язані із еволюцією тогочасного європейського суспільства.

Термін "Сторічна війна" досить умовна і відносно молодий. Самі учасники або сучасники Сторічної війни його ніколи не використовували. У сучасній історіографії прийнято вважати, що Сторічна війна (1337-1453 рр.) продовжувалася "з перервами" сто шістнадцять років. При цьому ігнорується той факт, що в 1453 році («офіційна» дата закінчення війни) завершилися лише бойові дії на материку.

У дійсності, термін "Сторічна війна" поєднує в собі цілий вузол послідовних або одночасних конфліктів, серед яких можна виділити чотири самостійних англо-французьких війни, англо-шотландські війни, війни Франції з Наваррою, Священною Римською імперією, а також зі своїми адміністративно-економічними суб'єктами — Фландрією, Анжу, Бретанню і Бургундією. Природно, лейтмотивом такого комплексу бойових зіткнень було військово-політичне й економічне протистояння Франції й Англії, що мало багату передісторію. Саме це протистояння і визначає пропоновану нам і періодизацію Сторічної війни.

Наукова новизна роботи визначається тим, що переважна увага до вивчення військових, політичних, дипломатичних аспектів Сторічної війни

призвела до того, що вплив англо-французького конфлікту на розвиток англійського та французького суспільства не отримав комплексного дослідження в історичній науці. Окремі дослідження щодо низки соціальних сил, передусім лицарства, не створюють цілісного погляду на вплив війни на суспільство загалом. Значні білі плями існують у наших уявленнях про роль мирного населення Англії та Франції в епоху сили та зброї, про прошарки суспільства та спільноти, не зайняті у військовому ремеслі, хоча поворот у Сторічній війні у 30-ті роки XV ст. інтенсифікував процеси формування позитивної програми діяльності купецтва, складання національної самосвідомості цих провідних європейських держав.

Мета роботи – визначити сутність англо-французьких протиріч у західноєвропейському геополітичному контексті XIV – першої половини XV ст.

Завдання роботи наступні:

- визначити витоки протиріч між Англією та Францією, приділивши основну увагу процесу формування «Анжуйської імперії» — комплексу французьких земель під правлінням династії Плантагенетів;
- розкрити основні положення Паризької мирної угоди, що передбачали значні зміни в статусі континентального володіння англійської корони у Франції та визначити її роль у подальшому загостренні протиріч Плантагенетів і Капетингів;
- проаналізувати еволюцію проблеми успадкування французького престолу та проблеми шлюбу, зокрема, після вступу на французький престол династії Валуа;
- з'ясувати місце західноєвропейських країн в англо-французькій системі протиріч, проаналізувати франко-шотландський союз;
- розкрити значення графства Фландрія як одного з основних вузлів протистояння Англії та Франції;

- розглянути дипломатичну боротьбу сторін напередодні та під час Сторічної війни.

Об'єктом дослідження є Сторічна війна.

Предметом дослідження є етносоціальний та політичний розвиток Англії та Франції, зокрема, зовнішньополітичні дії обох суперників (організація та проведення військових походів, укладення міжнародних договорів і військово-політичних союзів, пошук союзників, дипломатична боротьба), а також вплив війни на розвиток суспільства й етносу.

Хронологічні рамки роботи — 30-і рр. XIV – перша половина XV ст. як час основних дій Сторічної війни. Разом з тим розглянуто й кінець XIII — перші десятиліття XIV ст. як період загострення протиріч між Плантагенетами і Капетингами, коли англо-французькі протиріччя вийшли на новий рівень, військово-дипломатичне протистояння між державами в цей період відбувалися в трьох напрямках: Гієнь, Королівство Шотландія та Герцогство Фландрія. .

Територіальні рамки визначаються безпосередньо межами держав-противників - Англія і Франція, а також країни, що були задіяні в конфлікті (Шотландія, Фландрія та ряд інших голландських князівств, які на той час перебували під владою як Франції, так і Священної Римської імперії — герцогство Брабант, округ Гелдерн і округ Голландія-Зеландія-Ено — Геннегау).

Джерельну базу кваліфікаційної роботи складають різноманітні джерела за своїм походженням, змістом і спрямованістю джерела оповіді і документальний характер. Основну групу наративних джерел складають літописи того періоду, що відбилося на ставленні сучасників до головних політичних процесів, які ми розглядаємо. Серед них варто виділити роботи Жана ЛеБея, Жана Фруассара, Джованні Віллані, а також ряд анонімних хронік авторів, зокрема «Гентські аннали», «Хроніка перших чотирьох Валуа», «Фландрська хроніка», «Анонімна Бернська хроніка», «Французька хроніка

Лондона», «Продовження політичних вказівок, складених для Філіпа VI». «Історія Англії» Вільгельма Ньюбурзького, а на події середини XIII ст.

Значення роботи пов'язане з тим, що комплексне вивчення масової свідомості окремих соціальних спільнот і груп дає змогу вийти на новий рівень у вивченні впливу Сторічної війни на англійське та французьке суспільство, з одного боку, і соціального впливу підданих англійської та французької корони у відповідь на розвиток тривалого англо-французького конфлікту, з другого боку.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ АНГЛІЇ ТА ФРАНЦІЇ В ЕПОХУ 100 РІЧНОЇ ВІЙНИ.

1.1. Стан наукового вивчення теми

Актуальність історіографічного аналізу в історичних дослідженнях у сучасних умовах набуває чимраз більшої ваги. Це зумовлено тим, що стан вивчення світової воєнної історії на сьогодні є предметом зацікавлення багатьох дослідників. Процес збирання, накопичення, узагальнення наукової обробки масиву даних про Столітню війну має послідовний, цілеспрямований характер. Повноту і ступінь вирішення цієї проблеми відображають новітні історіографічні дослідження англійських і французьких науковців. Вивчення англійського та французького суспільства через призму більш ніж столітнього конфлікту – це основа виявлення і показники процесів, які еволюціонували у середньовічному суспільстві в цілому, мірило соціального розвитку Англії та Франції у досліджуваний період.

Як і будь-який визначний сюжет в історії минулого, тема Сторічної війни має свою історіографічну долю. Цілком природно, що цей сюжет займав і займає переважно англійських і французьких істориків. Адже це одна з найяскравіших сторінок історії Англії та Франції в епоху, коли їхні долі були пов'язані набагато тісніше, ніж у наш час. Через усвідомлення англійцями та французами поворотів та подій Сторічної війни, через форми, способи вираження цього ставлення можна простежити зміст та особливості розвитку англійського і французького суспільства названого періоду.

Традиційним, популярним та найбільш вивченим напрямком в історіографії Сторічної війни є політична історія. Слід зазначити, що основні

дискусійні питання щодо витоків і причин війни, її характеру та наслідків визначилися в західноєвропейській історіографії вже на початку XX століття. У центрі уваги виявилися проблеми справжніх причин початку війни. Одними з основних причин початку військових дій вважалися претензії англійських королів на корону Франції, досягнення повного суверенітету над Гасконню.

З другої половини XX ст. можна говорити про утвердження у західноєвропейській політичній історіографії Сторічної війни порівняно більш виваженого та комплексного розуміння її причин в узагальнюючих працях англійських істориків: М. Вейла, Д. Сьюарда, А. Каррі, Д. Семптон, Ч. Олменда. Всі ці автори чітко усвідомлюють не лише загальноєвропейський контекст війни, а й недоцільність виділення якоїсь однієї причини як головної. Гасконська проблема, франко-шотландський військовий союз, економічні протиріччя Англії та Франції у Фландрії, а також безпосередня загроза французького вторгнення до Англії, виступають як важливі причини початку війни, тим більше, що політичні та економічні підстави для початку війни існували в єдиному контексті з блоком уявлень та переконань, у просторі яких війна була необхідною для жителів Англії протягом більш ніж ста років.

Написана англійським істориком Вейлем біографія Карла VII позбавлена відвертої упередженості. Автор прагне бути об'єктивним в оцінці тяганини війни для Франції, у відношенні до Жанни д'Арк. Однак сам собою вибір постаті Карла VII у поєднанні з характерною для істориків XX ст. схильністю до психоаналізу наводить автора до докладного розгляду «дивацтв» і слабкостей французького короля. Набагато менше місце відведено його військовим успіхам 40-50-х рр. XV ст. та чималої ролі у зміцненні Французької держави.

Націоналістичні нотки органічно зливаються в сучасній англійській історіографії з тенденцією до «реабілітації» Англії у Сторічній війні та пониженні рівня політичного розвитку Франції. Говорячи про події 1415 р.,

Чибберт зауважує, що Франція тоді «чи була країною взагалі» і «французький народ не жадав в цілому чинити опір англійським військам». У результаті досить природною та реальною виглядає ідея створення об'єднаного англо-французького королівства. Так, Ярмен викладає її з певною симпатією як прояв високої релігійності Генріха V, який мріяв про створення величезної імперії — оплота християнства на Заході. Тільки передчасна смерть завадила, на думку автора, втіленню цього грандіозного задуму».

Однак не всі англійські медієвісти сприйняли нове трактування Сторічної війни, яке несе відбиток націоналістичних тенденцій. Відомий англійський історик К. Мак-Ферлейн писав про те, що війна принесла значні економічні вигоди окремим представникам англійської знаті. По суті, поза впливом нових критичних концепцій залишилося трактування Сторічної війни у книзі Д. Холмса, присвяченій широкому колу питань розвитку європейських держав у XIV—XV ст. Проблеми Сторічної війни у цій роботі за всієї лаконічності викладу висвітлено серйозно й цілком у дусі колишнього ліберального напрямку. Династичні домагання англійських королів автор розцінює як нав'язливу політичну ідею, подібну до традиційних претензій «Священної Римської імперії німецької нації» на Італію.

У французькій історіографії 60-х рр. XX ст. стан розробки проблем Сторічної війни був іншим, ніж у англійській. До кінця 1960-х років тут практично зникли дослідження, спеціально присвячені цій події. Очевидно, встановився погляд достатньої вивченості війни у міжнародному та військово-політичному аспектах. У низці французьких досліджень виявилася нова тенденція до розгляду сюжетів, пов'язаних із Сторічною війною, у плані не зовнішньополітичної, а внутрішньої історії Франції. Цей підхід намітився ще у 1940-х рр. Однак якщо в той період увага дослідників була віддана економічним питанням, то у другій половині XX ст. історію війни почали пов'язувати

переважно з проблемою розвитку феодальної держави. Саме система «війна – держава – армія» є предметом вивчення в цікавих роботах Р. Казелля, Р.С. Тімбаля, Ф. Контаміну. Проблеми історії Сторічної війни розглядалися в цих роботах мало. Французькі історики наче приймали виклик, кинутий англійськими дослідниками англо-французького конфлікту.

Однак наприкінці 60-х років XX ст. у французькій історіографії активізувалося вивчення історії визвольного руху у Франції у XV ст. Цей сюжет нерозривно пов'язаний із проблемою характеру Сторічної війни, у роботах відомої французької дослідниці Р. Перну, у монографії Р. Жуе події першої половини XV ст. висвітлені з позицій патріотичніших і демократичніших, ніж у ліберальній історіографії першої половини XX ст. У роботах Перну та Жуе показаний реакційний характер договору 1420 р. в Труа, повністю відкинута ідея об'єднаної монархії як блага для Франції. Особливо велику увагу ці автори приділили витокам, рушійним силам та характеру антианглійської боротьби у Франції XV ст. Вони показали, що англійці встановили у захоплених областях жорстокий окупаційний режим, що породив широкі антианглійські настрої. Це викликало масовий опір, що відбивало зародження елементів національної самосвідомості та спрямоване на збереження Франції як самостійної держави. Було також виявлено демократичну основу соціальної бази опору.

При висвітленні питань велике місце приділялося ролі Жанни д'Арк. Література, присвячена її особистості та життю, практично неосяжна і вимагає спеціального аналізу. У цьому контексті важливо зазначити, що проблема ролі французької героїні в історії другої половини Сторічної війни та її зв'язку з широким визвольним рухом у країні, природно, виявилася серед дискусійних у зв'язку зі спробами англійської історіографії переглянути характер війни. Багато англійських дослідників відійшли від традиційної ліберальної концепції у цьому питанні. Вони відмовлялися визнати роль Жанни д'Арк у визволенні Франції,

відривали її діяльність від масового антианглійського руху в країні. Фаулера та Д. Ле Патуреля ця «маленька патріотка» завадила втіленню прекрасного задуму об'єднання Англії та Франції; в роботах А. Гудмена і Д. Сьюарда вона постала як загадкова в психологічному відношенні особистість і відчайдушна «дофіністка» (тобто прихильниця дофіна Карла), але не патріотка та народна героїня.

Ослаблення уваги французьких істориків до міжнародних аспектів Сторічної війни та її витоків призвело до того, що до початку 70-х років XX ст. Вироблена в попередніх працях концепція проблеми причин війни почала втрачати чіткість, розмиватися і зникати за масою фактичного матеріалу. Яскравий зразок такого підходу — багатотомні видання із загальної історії Франції Ж. Любі та А. Кастелло та А. Деко. Автори не торкаються будь-яких складних явищ, пов'язаних з історією англо-французьких відносин і Сторічною війною. Їхня увага зосереджена виключно на конкретних подіях, чимале місце відведено також питанням культури, мистецтва тощо. У роботі Дюбі історія Сторічної війни навіть не виділена структурно і фігурує лише як одна з подій у ланцюзі картини минулого Франції, що послідовно відтворюється.

Першим симптомом відродження особливого інтересу французьких істориків до Сторічної війни стала поява книги Л. Мірепуа у серії «Меморіал століть». Сам собою вибір укладачами Сторічної війни як найбільш видатну подію XIV ст. у світовій історії свідчить, що французькі історики не прийняли тенденції англійської історіографії до заниження історичної значущості англо-французької війни. Проте певний вплив ревізії поглядів Столітню війну позначилося на позиціях Мірепуа: перебільшення ролі династичного питання та інших особистісних мотивів; прагнення розглядати англо-французький конфлікт насамперед як «сімейну сварку» та історичний курйоз і навіть обережно висловлена думка про деяку користь війни для Франції. Дещо приниженою

виглядає у Мірепуа роль Жанни д'Арк в історії війни. Її головну заслугу автор бачить у безмежній відданості Карлу VII, який нібито платив їй тим самим.

Глибокий зв'язок між причинами Сторічної війни і експансією формується централізованої монархії була показана А. Д. Люблінською у відповідному розділі тритомної «Історії Франції». Автор підкреслював, що зіткнення англо-французьких інтересів у Фландрії було зумовлене експансіоністськими прагненнями Франції: «Це була експансія: гонитва за ленами та грошима — для лордів, придбання регіону — для короля». Ця робота також вказувала на величезне значення гасконської проблеми.

На особливу увагу заслуговує книга В. І. Райцеса про Жанну д'Арк [39]. У невеликому за обсягом творі автору вдалося яскраво й переконливо довести зв'язок між появою Жанни д'Арк і загальною атмосферою назрівання національно-визвольного руху у Франції, появою елементів національної самосвідомості.

Починаючи з кінця 60-х років XX ст., опубліковано низку праць, присвячених гасконській проблемі та її ролі у відносинах між Англією та Францією перед Столітньою війною, а також історії англо-французького конфлікту. Вони розкрили глибокі економічні інтереси англійської корони в Гасконі, а також розглянули складну політику Англії в континентальних володіннях, спрямовану на розширення соціальної опори своєї влади. Дослідження показали, що до початку XIV століття англійцям вдалося зміцнити свої позиції в герцогстві Аквітанія, створивши серйозну перешкоду централізації Франції. Це стало однією з важливих причин збройного конфлікту. Крім того, висувалося положення про те, що Гасконь була одним з об'єктів феодално-експансіоністської політики англійської монархії.

До кінця 70-х — на початку 80-х рр. XX ст. Сторічна війна знову зайняла чільне місце у французькій історіографії. У роботах Ж.-М. Сойє, Ж. Фав'є, Ж.

Бордонова та Е. Бурассена, по суті, повністю відновлено та поглиблено традиційну класичну концепцію з проблем причин та характеру війни, підкреслюються її серйозне міжнародне значення та тяжкі наслідки для Франції. Ці автори рішучіше, ніж історики першої половини ХХ століття, відкидають саму ідею англо-французької «двоєдиної монархії» ХV ст. Вони говорять лише про розчленування Франції та окупацію частини її території. Велику увагу в їхніх роботах приділено питанням розграбування французьких земель англійцями та визвольним рухом ХV ст. Продовжуючи традиції французької історіографії, що склалися раніше, у дослідженні останнього питання, вони показують широку демократичну основу антианглійської боротьби у Франції в другій половині Сторічної війни, високо оцінюють історичну роль Жанни д'Арк.

У 80-90-х роках ХХ ст. вийшли друком праці, які відображали ширший погляд на Столітню війну як завершальний етап тривалого протистояння Англійського та Французького королівств на міжнародній арені. Твори, присвячені франко-шотландському альянсу, ролі країн Піренейського півострова, відносинам з Німецькою імперією і правителями Нідерландів, були спрямовані на те, щоб показати осьову роль англо-французького протистояння, на полюсах яких зосереджувалися західноєвропейські держави, що рухалися до формування національних монархій. Особливу увагу приділено антропологічним аспектам Сторічної війни, наприклад, новому трактуванню ролі особи монарха та його відносин з народом у контексті гострої військової ситуації. Нові риси французьких робіт — характерний для сучасної історіографії інтерес до проблем соціальної ментальності, деяке посилення тенденції до «реабілітації» французьких королів та політичних діячів. Останнє особливо властиве книзі Ж. Бордонова про Іоана II Доброго. Цікавою рисою французьких робіт другої половини ХХ ст. є прагнення авторів не вступати у відкриту полеміку з англійськими істориками за повної фактичної протилежності

більшості рішень. Понад те, на сторінках монографій про події XIV— XV ст. висловлюється думка про те, що події Середньовіччя не вплинули на розвиток дружніх англо-французьких відносин у новий і новітній час.

Постановка таких питань стала закономірною в контексті тих змін, які переживала історична наука. Свідченням цих змін у темах, близьких до теми англо-французького протистояння, стало, наприклад, видання російського перекладу книги Р. Перну і М.-В. Клен «Жанна д'Арк». У цій монографії Жанна д'Арк не була представлена як традиційна народна героїня (цей бік її біографії давно визнаний і очевидний). Книга Перну і Клейн повністю заснована на архівних матеріалах - по суті, це біографія людини і спроба якомога глибше проникнути в її внутрішній світ від моменту народження героїні до її трагічної смерті.

У 90-ті роки XX ст. - на початку XXI ст. історіографічна ситуація навколо проблем Сторічної війни не зазнала радикальних змін. Мабуть, варто визнати навіть деяке зниження інтересу істориків до сюжету англо-французького конфлікту. Відбулися перевидання деяких класичних праць (наприклад, вийшли книги Фав'є та Перну). Новий підхід до проблеми позначився на роботах, присвячених дослідженню ментальних явищ за доби Сторічної війни. Найбільший інтерес серед нечисленних праць, що стосуються безпосередньо Сторічної війни, є монографія англійської дослідниці А. Каррі «Сторічна війна». Привабливими властивостями цієї книжки є прагнення автора персоніфікувати основні події історії, пов'язавши їх із впливом особистостей королів. Важливо також зазначити, що автор приділила увагу впливу подій Сторічної війни на долі Шотландії та Піренейських країн. Автор цікаво показує умовність верхньої межі Сторічної війни, аналізуючи події другої половини XV ст. і навіть XVI ст. не втрачено момент зв'язку між подіями Сторічної війни та процесом становлення націй у Франції та Англії.

Проте в цій книзі, як і в багатьох інших працях, відсутні глибинні витoki англо-французьких протиріч, що сягають подій другої половини XI — початку XII ст. Викликає подив той факт, що англійська дослідниця промовчала про важливу роль визвольного руху у Франції у результаті війни. Тим часом початок цього визвольного руху відноситься навіть не до часів Жанни д'Арк, а до другої половини XIV ст.

Констатуючи значну увагу сучасної зарубіжної історіографії до Сторічної війни можна відзначити стійкий інтерес до цього сюжету. Очевидно, це пов'язано з незмінною актуальністю історії воєн та їхньої ролі в історичному процесі. Особливо переконливо підтверджують це французькі дослідження попередніх десятиліть та сучасні спроби вивчення механізму взаємодії держави та армії у процесі військового конфлікту. Водночас, Сторічна війна — одна із знаменних сторінок історії взаємин Франції та Англії, і від її висвітлення багато в чому залежить погляд на глибину та серйозність англо-французьких протиріч у минулому.

В контексті нашого дослідження варто вказати, що з 60-х рр. XX ст. поступово зростає інтерес фахівців до соціальних та соціокультурних аспектів Сторічної війни. До центру вивчення потрапляють питання, пов'язані зі специфічною сутністю війни в середні віки, особливостями соціального устрою та спонукальні мотиви для продовження військових дій, вплив війни на життя різних верств мирного населення, як світського, так і духовного звання. Дослідники не сумніваються у специфічному характері війни середньовіччя. У своїх дослідженнях К.Б.МакФарлейн, М.Постан, Ч.Олменд були одностайні на думці, що Сторічна війна була джерелом доходних статей, як то: грабіж; викуп за бранців; доходи, одержувані з феодалських французьких маєтків, що у англійських руках; посадові доходи з окупованих територій; компенсація завойовникам за опір; виплата «відступних» грошей, щоб спонукати агресора

піти з території. Таким чином, очікування вигоди, прагнення до наживи ставали головними мотивами, які рухали сторонами, що борються. Було відзначено зміни характеру військових дій з боку Англії в XV столітті: від тактики випаленої землі англійці перейшли до планомірної окупації французьких земель, що ще більше пов'язувало англійське королівство з війною, роблячи розрив із нею морально та економічно болючим для підданих англійського суверена. Дані дослідники зазначають, що головною жертвою військового конфлікту Англії та Франції було мирне населення, переважно піддані Валуа, хоча вони й не заперечують реальної загрози для жителів приморських графств Англії. Нестерпні тяготи військового протистояння підштовхнули громадську думку з обох боків протоки до консолідації уявлень про війну як про неминуче зло.

У 80-ті роки XX ст. у творах Ч.Олменда, І.Денбері, Р.Гріффітса, П.Льюїса порушуються проблеми організації військової пропаганди, стереотипи та образи, що використовуються для її здійснення, форми впливу на суспільну свідомість: від урочистих актів коронацій Генріха VI як короля Англії та Франції, до спеціальних листів, що відправляються з театру війни та описують успіхи англійських військ.

Вивчення економічного розвитку Англії та Франції XV століття, а, головне, значення торгівлі шерстю для середньовіччя – це важливий ракурс у розумінні сутності політичних та соціальних процесів на останньому етапі більш ніж вікового конфлікту. Дослідження Е.Пауер, М.Постана розкрили особливості вовняної торгівлі, розглянувши кожну в ланцюзі, що сполучає вівчарські господарства англійського королівства з ткацькими верстатами Нідерландів, італійських міст і власне Англії. Вони не лише докладно досліджували «технологію» торгівлі головним багатством туманного Альбіону, а й виявили її політичну складову, яка відігравала важливу роль у дипломатії

Сторічної війни, особливо у відносинах Англії та «низинних земель», Англії та Бургундії.

Дослідження торгівлі вовною безпосередньо поєднані з дослідженням степової системи – формою організації експорту головного товару королівства. У працях Е. Пауер, М. Постана, Т. Лойда, Д. Болтона, Е.Ф. Джекоба не раз підкреслювалося, що вовна — це суттєве джерело фінансування війни, а степ як торговельна база та спільнота купців, створені під прямим впливом королівської влади, найкращий спосіб забезпечення невичерпності «золотого» мішка вовни.

Але в той же час XV століття — час згасання значущості «золотого тільця» англійської торгівлі на європейському ринку. Перша половина століття ознаменувалася комплексом чинників, які призвели до падіння попиту на англійську шерсть. Історики виділяють серед них вплив затяжного англо-французького військового протистояння на торговельні зв'язки Англії, але головне, на степову систему, що еволюціонувала у бік абсолютної торгової монополії на шерсть, регулювання буліоністського, встановлення високої цінової планки. Все це було покликане забезпечити регулярне фінансування французької війни англійських королів, але призвело до витіснення вовни з перших позицій над ринком англійським сукном.

Вивчення проблеми степової торгівлі шерстю привернув увагу істориків-дослідників до міста, яке з 1399 року стало постійним місцем для степля Кале. Вивчення історії міста, військово-політичного та торговельного значення цього унікального материкового володіння корони простежується у працях С.Берлі, Р.Гріффітса, виявляючи двоїсту природу міста і значення Кале в системі територіальних домагань англійських королів, загострене ставлення англійських підданих до його майбутнього після Аррасської конференції, результат якої спровокував облогу міста в 1436 військами герцога Бургундії.

Дослідженню та аналізу джерел до історії Столітньої війни (1337–1453) – тривалого військово-політичного конфлікту між Англією та Францією, в який тією чи іншою мірою були втягнуті провідні країни середньовічної Західної Європи, до сьогодні присвячено чимало публікацій – К. Фаулера, Д. Севарда, К. Оллменда, А. Керрі.

Англійські дослідники традиційно приділяють цій проблематиці посилену увагу. Останніми роками з'явилася друком низка праць, покликаних переосмислити вже існуючий доробок, а також ввести у науковий обіг нові джерела. Цьому значною мірою сприяє медієвістичний видавничий центр “Бойделл енд Бревер” (Вудбрідж, Великобританія), заснований у 1978 р. Ідея його заснування належить професорові середньовічної історії Кембриджського університету Дереку Бреверу.

У 1998 р. центром була перевидана (вперше вийшла у 1973 р.) відома праця професора середньовічної історії Ліверпульського університету Крістофера Оллменда “Суспільство у стані війни. Досвід Англії та Франції у Сторічній війні”. Автор докладно проаналізував воєнний конфлікт двох середньовічних держав – Англії і Франції, а також реакції на це протистояння суспільств обох країн. “Обличчя” Сторічної війни він формує виключно із витягів з вибраних документів XIV–XV ст., які розповідають про цю війну. К. Оллменда насамперед цікавили соціальні аспекти: думки та уявлення середньовічного люду про війну і його ставлення до неї на практиці; проблеми людських ресурсів; відбиток результатів воєнних дій на стані суспільства та його моралі. Важливе місце відводиться економічним передумовам і причинам Столітньої війни, які розглядаються у тісному взаємозв'язку із методами ведення цієї війни (грабежі, мародерство, викуп, контрибуція тощо).

Наведені й коментовані автором значні текстові фрагменти документів (військових донесень, фінансових звітів, книг обліку й видатків фуражу,

продовольства, зброї та озброєння тощо) цінні тим, що містять розмаїття середньовічних думок про війну, інформацію про організацію армій, принади і романтику війни, її наслідки для цивільного населення, а також, зокрема, торкаються проблем миру і післявоєнного облаштування обох суспільств. Основним висновком, який робить автор, є думка про те, що “будь-яка війна обов’язково не закінчувалася раптово, оскільки її соціальні наслідки, як і економічні та політичні, були відчутними впродовж багатьох років після того, як вона офіційно закінчилася”. У додатках книга також містить широкий список джерел та бібліографії.

Праця іншого англійського історика Кліффорда Роджерса “Війни Едуарда III. Джерела і інтерпретації” покликана на підставі детального аналізу автором існуючих джерел узагальнити доробок дослідників, коли йдеться про добу правління в Англії короля Едуарда III (1327–1377). “У час, коли Едуард III зійшов на англійський престол, військова репутація королівства досягла критично низького рівня”, – зазначає автор у передмові. “Перша воєнна кампанія молодого короля проти Шотландії також виявилася невдалою, закінчившись перемогою шотландського короля Роберта Брюса у Першій Шотландській війні за незалежність і укладенням “Ганебного миру” (Shameful peace) 1328р. Однак, – як пише далі К. Роджерс, – через 22 роки цей же король вже тримав у полоні в Лондоні французького короля Іоанна II Доброго і шотландського – Давида II, а англійська армія отаборилася південніше Парижа”.

Праця поділена на 2 частини, у першій з яких – “Джерела” К. Роджерс зібрав і впорядкував документи часів правління Едуарда III (бюлетені воєнних кампаній, адміністративні документи, витяги з 29 різних літописів), які висвітлюють історію успішних битв, облоги міст та інших воєнних здобутків Англії. На підставі цих документів автор доходить висновку про те, що “тактику і дії Едуарда III багато в чому використали у подальшому французький

полководець Бертран дю Геклен і французький король Карл V для реставрації французьких успіхів”. Більшість зібраних К. Роджерсом і використаних у виданні текстів ніколи раніше не були перекладені на сучасну англійську мову (а ціла низка ніколи не публікувалася).

Друга частина книги – “Інтерпретації, що містить 8 раніше публікованих статей різних авторів, доповнює ці первинні вихідні матеріали. У них, зокрема, аналізуються Шотландські війни, початковий період Сторічної війни, комплектування, організація і постачання англійських армій на континенті, англійські наміри та стратегія ведення війни, наслідки Сторічної війни для французького суспільства. Сукупно з нововведеними джерелами ці матеріали забезпечують повне розкриття теми.

Анна Керрі, старший лектор історії університету м.Рідінг (Англія), у ґрунтовному дослідженні “Азенкур. Джерела та інтерпретації” [5], написаному на базі 26 джерел, спробувала як переосмислити вже відомі й не раз опрацьовані джерела, так і ввести у науковий обіг маловідомі та нові щодо історії Столітньої війни, зокрема такої яскравої сторінки, як битва при Азенкурі (25 жовтня 1415 р.). “Ця подія як великий воєнний ангажемент зайняла окреме місце як в англійській, так і французькій свідомості, – пише автор, – відповідно як один із найбільших воєнних успіхів для одних або як “проклятий день” –для інших” [5, 11]. “Багато чорнила витрачено на цю битву, але що ми дійсно знаємо про Азенкур?” – задається далі питанням А. Керрі [5, 12]. З часів написання англійським істориком Гаррісом Ніколасом “Історії Азенкурської битви” (1827–1833) це фактично перша спроба повного огляду широкого діапазону відомих джерел: від англійських і французьких книг обліку військових видатків до літературних творів XV ст. Дослідниця також аналізує хід битви, яким його подано в англійських “історіях” XVI ст. і в літературних уявленнях.

Повторна публікація Річардом Барбером, автором низки відомих на Заході

праць з історії лицарства, у 2002 р. підбірки джерел “Життя і Кампанії Чорного Принца за сучасними йому листами, щоденниками і літописами, включаючи “Житіє Чорного Принца” герольда Чендоса”, є розширеним і доповненим варіантом його видання 1979 р.

Як зазначає Р. Барбер, “Едуард Вудсток, старший син Едуарда III, відомий як Чорний Принц, – це один із тих історичних героїв, чия діяльність вражає настільки, що видається дещо несправжньою. У 16 років він вже керував битвою при Кресі, а в 26 років захопив у полон короля Франції Іоанна II Доброго при Пуатьє. Одинадцятьма роками пізніше він відновив короля Кастилії Педро IV Жорстокого на троні після битви при Нахері (3 квітня 1367 р.). Хоча “подвиги” Чорного Принца були занесені у літопис найвидатнішим французьким хроністом Столітньої війни Жаном Фруассаром [6, 5–6], все ж Фруассар писав тридцятьма–сорока роками пізніше подій, які він описував.

З-поміж нововведених у науковий обіг джерел першорядне значення мають звіти та листи, надіслані у 1343–1346 рр. Едуардом Чорним Принцом додому (включно з листами його компаньйонів). Вони відтворюють потреби і труднощі проведення англійцями воєнних кампаній на континенті, характеризують ризик та небезпеку, а також, зрештою, виказують очевидну втомленість Чорного Принца. Щоденники Чорного Принца яскраво описують його воєнні кампанії, хід битви при Кресі (1346 р.), а також інші його подвиги, особливо за 1358–1360 рр. Вони цінні ще й тим, що, наприклад, відомий літопис “Житіє Чорного Принца” був написаний його герольдом Чендосом значно пізніше, лише у 1380 р. Річард Барбер критично порівнює свідчення різних джерел, докладно аналізує їх у вступі й подає витяги у додатках.

У 2003 р. в оновленій і доповненій редакції побачив світ важливий середньовічний анонімний твір, відомий як “Літопис Девіса” (у 1856 р. англійський дослідник Джон Девіс уперше відредагував і науково опрацював

цей рукопис у м. Бодлейні). Хронологічно джерело охоплює часи правління англійських королів Річарда II, Генріха IV, Генріха V і Генріха VI (1377–1471). Ще за життя Д. Девіса його праця була належно оцінена науковцями, однак варіант “Літопису”, який він опрацьовував, був значною мірою пошкоджений, і, наприклад, розповідь про часи правління Річарда II збереглася лише у фрагментах.

Це нове авторитетне видання в опрацюванні Вільяма Маркса фактично є більш повною версією, оскільки охоплює й текст, нещодавно віднайдений у Національній бібліотеці Уельсу (MS 21608). Воно включає раніше невідомі англійські епізоди царювання Річарда II, як, наприклад, бунт Уота Тайлера (1381 р.).

Цінним внеском у джерельну базу історії Столітньої війни стали й листи, висловлювання та свідчення Бертрана дю Геклена (пом. 1380), опрацьовані й доповнені коментарями та примітками Майклом Джонсом, професором середньовічної історії Франції в університеті м. Ноттінгема (Англія) [8]. Автор зазначає, що “Бертран дю Геклен був найвідомішим французьким воєначальником і солдатом Сторічної війни” [8, 7]. Він зробив собі ім’я як лідер партизанського загону в Бретані (1341–1364) і як коннетабль (1370–1380), відіграв головну роль у відновленні воєнної потуги Франції при Карлі V. Його доблесть і звитяга в окремих важливих битвах, а також сильна особистість і харизма дозволили дю Геклену стати доволі впливовою у французькій політиці особою. Проте його образ був більш відомий за складеними його сучасниками віршами і поемами і став основою всіх подальших його біографій [8, 8–9]. Тому М. Джонс фактично вперше знайомить науковий світ з очевидністю архівного багатства та розмаїття документів, що стосуються військової та політичної кар’єри дю Геклена. У його джерельній підбірці представлено адміністративні, фінансові, особисто- приватні документи, знайдені більш ніж у 50 архівах

Західної Європи. Це суттєво змінює дотеперішні уявлення про життєвий шлях дю Геклена, які традиційно черпали з літературних джерел (котрі здебільшого були некритичними), відділяє реальну людину від історичного міфу.

Цікаві джерела також віднайшов й опублікував у 2004 р. Адріан Белл. Якщо про тактику та озброєння часів Столітньої війни відомо доволі багато, то про солдатське життя і побут – значно менше. Тому книга Адріана Белла “Війна і солдат у XIV ст.” певним чином відновлює баланс. Автор досліджує “мілітарну спільноту” через зосередження на записах (звітах) двох англійських королівських експедицій, здійснених Річардом Фітцаланом, графом Арунделом, у 1387 р. і 1388 р. Аналіз цих широко цитованих джерел (також поданих у додатках) уможливлює ідентифікацію тих, хто служив у цих експедиціях, а також простеження етапів їх військових кар’єр. Ці кампанії цікаві не лише через багатство і концентрацію матеріалів, що проливають світло на військову організацію, але також і тому, що політичне тло, на якому ці експедиції були здійснені, відзначалося складним становищем короля Річарда II через нападки на його фаворитів у парламенті. Загалом праця А. Белла є чи не першим настільки детальним аналізом персоналу королівської армії часів Сторічної війни. Текст супроводжується значною кількістю статистичних викладок на ґрунті вищезазначених джерел.

Перекладена Девідом Прістом і доповнена вступом та примітками Джеймсом Кларком “Велика хроніка Томаса Волсінгема” [10] є одним із найбільш всебічних і яскравих літописів, головним наративним джерелом з військово - політичної історії Англії 70-х років XIV – 20-х років XV ст. Т.Волсінгем (пом. бл.1422) був ченцем в абатстві Сент- Олбанс, королівському монастирі і першому сховищі (архіві) суспільних записів. Таким чином, цей хроніст був добре поінформований і спостерігав особисто політичні інтриги цього періоду. Крім того, він знав монархів і багатьох дворян особисто,

інтуїтивно й тонко передавав мотивацію їхніх дій та вчинків.

Охоплюючи 1376–1422 рр., хроніка висвітлює важливий період в історії Сторічної війни – від останніх років (1376–1377) правління Едуарда III до передчасної смерті англійського короля Генріха V (1422 р.). Т. Волсінгем яскраво описує найбільш важливі, на його погляд, події цього періоду – селянське повстання під проводом Уота Тайлера (1381 р.), усунення з престолу й вбивство Річарда II Плантагенета (1399–1400), й зрештою, перемогу Генріха V при Азенкурі (1415 р.). Цінність публікації цього джерела полягає насамперед у тому, що це перший повний переклад з латини на англійську, який значно спрощує аналіз і використання хроніки дослідниками.

Цікавим і важливим для розуміння епохи джерелом другої пол. XIV ст. є так звана “Скалахроніка” (Scalacronica), опрацьована й видана з коментарями Енді Кінгом. Її автор – сер Томас Грей, лицар з Нортумбрії і констебль замку Норхем, потрапивши у 1355 р. під час однієї з розвідувальних вилазок у полон до шотландців і перебуваючи в ув’язненні в Единбурзькому замку, весь вільний час присвятив написанню цього літопису, що фактично був історією Великобританії “від створення світу” до 60-х років XIV ст. Більша частина його праці написана англо- нормандським (французьким) діалектом і базується на існуючих тоді й відомих Томасові Грею джерелах. Проте, найбільш цінним у ній є період від початку царювання Едуарда I до Едуарда III (найбільше підданий науковому редагуванню Е. Кінгом). Томас Грей здебільшого описував події із власної пам’яті, а також з історій, почутих ним від свого батька, попереднього констебля замку Норхем, фактично використовуючи свій і батьків досвід у війнах у Шотландії та Франції.

Характерно, що це був перший в Англії історичний твір, написаний представником світської знаті. Для висвітлення історії Сторічної війни “Скалахроніка” (це “життєве джерело”, як називає його Е. Кінг [11, 7]) цінна,

насамперед, тим, що зосереджена на аналізі й висвітленні англійської зовнішньої політики першої половини XIV ст., в інтерпретації войовничо-активного члена правлячої верстви. Видання містить англійський переклад тексту зазначеної хроніки і об'ємні історичні примітки.

Археологічні джерела до історії Сторічної війни репрезентують праці відомого англійського зброєзнавця і військового історика та археолога Еварта Уокшотта, визнаного авторитета в царині дослідження зброї та озброєння середньовічної Європи. Його праці регулярно перевидуються й перекладаються різними мовами. Так, у своїй “Археології озброєння” (перевидання 1960 р.) Е. Уокшотт простежив розробку європейської зброї, показуючи в логічній послідовності, які зміни відбулися при обробці й застосуванні нових матеріалів згідно з постійнозмінними вимогами війни і моди. Ядром книги є доба середньовіччя у Західній Європі. Виклад завершується класифікацією, що охоплює всі типи мечів другої половини XI–XV ст. Автор вказує на розмаїття джерел (від археологічних до епічних), можливих для використання при розкритті теми.

Інше об'ємне узагальнююче дослідження Е. Уокшотта “Меч у добу лицарства” (перевидання 1964 р.) охоплює історію меча від його норманських зразків до доби Ренесансу (1050–1550). Е. Уокшотт зазначає, що “меч був окрасою середньовічного лицаря, його невід'ємним символом, смертельною зброєю на полі бою і ознакою лицарства в тодішньому комплексному суспільному коді”. Для очевидності датування дослідник наводить писемні джерельні та мистецькі докази, використовує досягнення археології. Детальна хронологічна типологія мечів розробляється ним як на цілих мечах, так і завдяки їх окремим складових: формі голівки (навершя), хрестовини, клинка, руків'я та піхов. Все це доповнює чіткий ілюстративний та довідковий матеріал.

Третя відома праця Уокшотта, що змістовно перегукується з двома

попередніми, – “Нариси про середньовічний меч” – є об’ємним дослідженням (доповнене перевидання 1991 р.) походження, розробки і застосування європейського двосічного лицарського меча, з повним аналізом типології, значною кількістю фотографій і коментарів. У ній Е. Уокшотт охопив більш широкий період від Великого переселення народів до Ренесансу (V–XVI ст.).

У 2005 р. у перекладі на російську побачила світ ще одна відома на Заході праця англійського історика початку XX ст., професора Оксфордського університету Чарльза Фолкса “Середньовічний обладунок. Майстри зброярської справи”. Цінність цього видання передусім полягає у тому, що на підтвердження викладених тез автор подає у 14-му розділі 104 типи основних тавр майстрів зброярської справи Західної Європи XIV–XVII ст., відомих за збереженими артефактами. У додатках він вважає за потрібне розмістити тексти окремих джерел. Найцікавіші із них – витяги з документів Зброярської компанії Лондона (1322 р.); зі статуту шоломників м. Лондона (1347 р.); із “Трактату про правила проведення лицарського турніру”, складеного Йоханом Хіллом, особистим зброярем англійського короля Генріха VI (1434 р.); із “Трактату про військовий обладунок” (1446 р.) тощо.

Не буде перебільшенням сказати, що в радянській та пострадянській історичній науці Сторічна війна була більш відома, ніж вивчена. Обійшла її увагою й дореволюційна російська історіографія, за винятком розділів у узагальнюючих історичних працях та нечисленних статей з досить обмеженого кола питань, так чи інакше пов’язаних із Сторічною війною. Тим часом варто визнати, що Сторічна війна стала одним з найважливіших етапів в історичному розвитку не тільки Англії та Франції, а й усієї феодальної Західної Європи. Робота Н. І. Басовської [4], де на основі ретельного аналізу широкого кола джерел виявляється історичне коріння цього міжнародного конфлікту та його фактична історія, покликана заповнити дуже відчутну лакуну в наших

уявленнях про цю значну віху в історії європейського феодалізму. А той безперечний інтерес, який виявляє до цієї теми західна історична наука, лише показує безперечну важливість і актуальність дослідження з цієї тематики. Тут, вперше, мабуть, в історичній науці взагалі (не виключаючи і західну історіографію) ми знаходимо такий повний і ґрунтовний нарис розвитку буржуазної історіографії Сторічної війни — від класичної роботи Депре до парадоксальних побудов Ле Патуреля та останніх спроб спроб французьких істориків розглянути проблему впливу Сторічної війни на феодальне суспільство. Цілком виправданим тому виглядає виділення історіографічного поділу роботи на самостійну, третю її главу.

Насичений вкрай цікавим фактичним матеріалом перший розділ дослідження Н. І. Басовської — «Витоки війни» — привертає увагу передусім не фактологічною, а теоретичною, концептуальною своєю стороною. В аналізі питання про передумови Сторічної війни автор із самого початку задався метою не просто викласти довгу і заплутану передісторію англо-французького конфлікту XIV—XV ст. подій, зумовлених об'єктивним процесом внутрішнього розвитку феодального суспільства. Констатуючи, що конфлікт XIV—XV ст. з'явився прямим продовженням англо-французького суперництва, що виникло в більш ранній період, Н. І. Басовська справедливо підкреслює, що наростання цього суперництва було зумовлено змінами феодальної системи, і пов'язує його кульмінаційний етап із процесом централізації, характерної періоду розвиненого феодалізму. Розвиток англо-французьких протиріч протягом XII—XIII ст. розглядається, в такий спосіб, не як пересічне зіткнення двох феодальних будинків, а як протистояння двох феодальних держав, взаємовідносини між якими ускладнювалися паралельно зі зростанням політичної консолідації і зовнішньополітичних домагань кожної. На початку XIV ст. остаточно визначаються основні пункти англо-французьких протиріч — Гасконь, Фландрія

і Шотландія. Саме тут, у цих областях і на їх межах, що чітко ще не визначилися, подібні проблеми двох суперницьких феодальних держав — назріла необхідність територіального розмежування і централізаторські устремління, що тісно перепліталися з тенденцією до захоплення нових земель і доходів, ускладнені до того ж боротьбою місцевого населення.

Якщо питання про місце гасконського і фландрського вузлів протиріч в англо-французьких відносинах перед Сторічною війною в тій чи іншій формі вже було предметом дискусій в історіографії, то роль Шотландії в передісторії і в ході цього конфлікту до недавнього часу практично не була порушена обговоренням в історичну літературу. Тому безперечно виправданою є та увага, яка приділена в роботі питанню англо-франко-шотландських взаємин напередодні війни та подій, що відбувалися на «шотландському» її фронті. Аргументовано показуючи безперечну значущість шотландської проблеми у взаєминах між Англією та Францією, Н. І. Басовська водночас наголошує і на неспроможності концепції Мей МакКізак, відповідно до якої Шотландія була чи не головною причиною війни.

Як перше джерело англо-французького протиборства, кульмінацією якого стала Сторічна війна, Н. І. Басовська виділяє проблему територіального розмежування між окремими країнами і феодальними володіннями, що стала актуальною в Європі ще в період раннього феодалізму, а стосовно Англії і Франції значно ускладнену спочатку виникненням так званої Анжу зрештою — існуванням англійських володінь на південному заході Франції.

Нарис про англійську Гасконь, предмет давніх наукових інтересів автора, — одна з найцікавіших частин роботи. Простежуючи на конкретному матеріалі джерел долю англійських володінь на континенті, Н. І. Басовська справедливо розглядає гасконське питання у контексті об'єктивної необхідності та закономірності ліквідації феодальної роздробленості Франції. Англійський

король, він же герцог Аквітанський, виступав на континенті як великий французький феодал-сепаратист, з тією важливою відмінністю, однак, що його сепаратизм спирався на значні економічні та військово-політичні ресурси поза Францією. У цьому сенсі аквітанський герцог виступав як головна опора всіх сепаратистських сил у Франції — від неспокойних феодалів в XII—XIII ст. до Бургундського будинку XV ст. І ліквідація гасконського питання, безсумнівно, мала стати важливим моментом в історично прогресивному справі збирання земель Французького королівства навколо Парижа.

Але, з другого боку, гасконське питання, дуже непросте з погляду міждержавних відносин Англії та Франції, було ускладнене як сепаратистськими амбіціями гасконських феодалів і тенденціями місцевих міст, а й безсумнівним етнічним і культурно-історичним своєрідністю цих територій. Відмінності між Південно-Західною Францією та Північним Сходом, звідки йшла централізація, були в цьому відношенні настільки значні, що навряд чи згладилися і до XVII ст. І тому питання про можливість самостійного розвитку Південного Заходу або розвитку у складі володінь Плантагенетів зовсім не виглядає пустим. Те, що Н. І. Басовська зовсім не схильна зводити всю справу лише до проблеми централізації Франції, — безсумнівна заслуга. Вона наголошує на взаємній необхідності розриву древніх васальних зв'язків на новому етапі розвитку цих держав — перетворення їх на станові монархії. Гасконь при цьому стає головним пунктом протиріч, бо в той певною мірою переломний момент володіння нею виявляється важливим для обох держав — саме з точки зору їхньої подальшої централізації. Будучи особистим володінням англійського короля, Гасконь, що економічно процвітала, давала англійській короні значні засоби для зміцнення королівської влади в Англії. Для Франції оволодіння Гасконью не тільки означало значний успіх у боротьбі з сепаратизмом усередині країни, а й обіцяло солідне поповнення королівської

скарбниці, таке необхідне для здійснення далекосяжних планів французьких королів. І для тієї й іншої сторони успіх у боротьбі за Гасконь означав зміцнення міжнародного престижу, що могло стати і важливим фактором у політичній консолідації кожної з цих держав.

Витоки та перебіг Сторічної війни розглядаються у книзі на широкому тлі міжнародних та міждержавних відносин у Європі періоду розвиненого феодалізму. Докладно аналізуючи безпрецедентно широку дипломатичну підготовку Сторічної війни і розглядаючи англо-французький конфлікт як основний стрижень міжнародних відносин у Західній Європі XIV—XV ст., Н. І. Басовська справедливо зазначає, що залучення різних західноєвропейських держав у цю боротьбу визначалося зрештою процесами зміцнення державності, територіального розмежування та боротьби за незалежність, які були характерною рисою розвитку практично кожної з країн Європи на той час. Ця обставина і зробила Столітню війну першим у справжньому значенні слова загальноєвропейським міжнародним конфліктом.

Другий розділ монографії розглядає основні етапи Сторічної війни та еволюцію її характеру. Детально простежуючи хід воєнних дій і політичних подій, малюючи яскраві картини битв, облог міст і народного опору загарбникам, розкриваючи справжнє підґрунтя договорів і перемир'я між воюючими сторонами, Н. І. Басовська вводить читача в гущавину подій Сторічної війни. Аналізуючи питання еволюції характеру війни, автор чітко визначає загальний напрямок цієї еволюції — від зіткнення двох феодальних монархій, що ростуть, взаємно прагнуть розірвати старі васально-лені зв'язки, що перешкоджають їх розвитку, і одночасно з цим реалізувати свої феодально-експансіоністські плани щодо малих країн-сусідів на початку англо-французького конфлікту до ясно вираженого визвольного характеру війни з боку Франції на останньому її етапі. Н. І. Басовська вказує на неоднозначність,

зигзагоподібність цієї еволюції. Війна французів проти англійців набуває визвольного відтінку вже у 60-70-х роках XIV ст., коли виникає реальна загроза територіальної цілісності французької держави, проте на рубежі XIV—XV ст. Характер війни повністю визначається агресивними устремліннями феодалних класів в Англії та Франції і лише 20-х роках XV в., коли англійські феодали починають систематичне підкорення французьких земель, війна із боку Франції стає справді визвольною. Н. І. Басовська цілком справедливо пов'язує це з розвитком внутрішньополітичної ситуації в країнах, що протистоять, і насамперед з позицією, що займалася в той чи інший момент по відношенню до центральної влади впливовими феодалними угрупованнями в них. Саме цим пояснюється зміна характеру війни, та й вся незвичайна ситуація, що склалася в англо-французьких відносинах в останнє десятиліття XIV і в перше десятиліття XV ст. У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує та частина дослідження Н. І. Басовської, де детально аналізується внутрішньополітичне становище у воюючих країнах у 1388—1420 рр. Ряд нових відомостей і фактів, наведених автором і пов'язаних у чіткий логічний ланцюг, дозволяє заповнити певний пролом у наших уявленнях про період, що передував висадці військ Генріха V у Гарфлера — події, з якої традиційно починається в історичній науці відлік часу останнього етапу Сторічної війни. Безперечна своєрідність англо-французьких взаємин і внутрішньополітичної ситуації межі XIV—XV ст. дає автору вагому підставу виділити цей історичний відрізок у особливий період війни і відійти тим самим від характерної нашої історіографії тричленної періодизації Сторічної війни.

Висвітлюючи питання про ставлення громадської думки в Англії та Франції до війни та початковий етап зароджень тут національної самосвідомості, автор робить висновок, що і в Англії та у Франції саме городяни раніше за інші соціальні групи приходять до усвідомлення спільних інтересів,

які можна назвати національними, і відзначає водночас уповільнення формування почуттів патріотизму та національного самосвідомості у феодальній верхівці суспільства, де продовжувала панувати традиційна, космополітична у своїй основі, лицарська мораль. Н. І. Басовській, безсумнівно, вдалося головне - простежити і врахувати все різноманіття, всі нюанси складних взаємин держав і народів, залучених до найбільшого міжнародного конфлікту в Європі періоду розвинутого феодалізму, охопити найширший спектр подій війни на різних її етапах і дати читачеві ясну і струнку картину тієї доби. подальшого ходу війни період від невдалої для англійців облоги Турне до кампанії Кресі-Кале (1340-1345 рр.). Автор, як правило, дуже уважно простежує зв'язок ходу війни з внутрішньою ситуацією у воюючих країнах, хоч обмежується в даному випадку лише аналізом дипломатичного аспекту подій; мимохіть згадуючи про фінансову скруту Едуарда III [4, с. 40-41]. Тим часом невдача кампанії 1340 безпосередньо вплинула на виникнення серйозної внутрішньополітичної кризи 1340-1343 р.р. в Англії, результат якого багато в чому визначив остаточний перехід англійських феодалів, насамперед великих, від досить пасивної позиції стосовно конфліктів із Францією (що було особливо помітно наприкінці XIII — на початку XIV ст.) до найактивнішої участі у війні. Саме на період, що пішов безпосередньо за примиренням Едуарда III з магнатами в 1343—1344 рр., і припадають найбільші успіхи Англії у війні до миру в Бретінії. Дослідження Н. І. Басовської стало безперечним успіхом автора, корисним внеском у вивчення проблеми Сторічної війни.

1.2. Джерельна база, теоретико-методологічні засади дослідження

Події Сторічної війни знайшли широке відображення в джерелах. Не одне покоління людей прожило своє життя в атмосфері безперервного збройного конфлікту між Англією та Францією. В їхній свідомості факти історії англо-французької боротьби отримували різне, але незмінно помітне відображення. Найбільш повно і безпосередньо воно дійшло до нас у творах середньовічних хроністів. Цікавим джерелом для вивчення фактичної історії міжнародних відносин і англо-французької боротьби є хроніки. Тільки з їх допомогою можна відтворити відносно повну картину багатогранності і масштабності подій міжнародного життя. Ступінь достовірності та повноти цих найважливіших джерел залежить від багатьох факторів: тривалості життя літописця, його соціальної приналежності та становища в суспільстві, його поінформованості та політичних переконань, нарешті, особистих смаків і прихильностей. Першим показником достовірності літописних відомостей є час життя автора. Природно припустити, що найбільш повні й точні відомості про ті події, свідком яких був літописець. Використано близько тридцяти літописів, головним чином в Англії і Франції; меншою мірою використовувалися також шотландські та іспанські хроніки. Події початкового етапу англо-французького суперництва висвітлюються переважно в офіційних хроніках, що відображають погляди і позиції правлячих кіл. Найбільш показовими в цьому сенсі є, наприклад, твір абата Бенедикта «Діяння короля Генріха II» або перша частина хроніки Роджера з Вендовера «Квіти історії» (сам автор писав у першій половині XIII ст.). ст., але початок хроніки, присвяченої Генріху II, уклав із творів своїх попередників). Твори цих літописців ще виявляють свій генетичний зв'язок з літописами раннього середньовіччя (більшість із них мали «всесвітній» масштаб), але вже в них помітний великий інтерес до політичних подій та упередженість авторів у описі діяльності «свого» короля.

Зважаючи на конфліктний характер відносин між англійською та французькою монархіями, це вже на ранньому етапі зумовлювало певну упередженість в оцінках і навіть висвітленні подій.

Ця тенденція стала ще більш помітною в хроніках XIII ст., коли літописання досягло високого рівня як у Франції, так і в Англії. Знаменита хроніка монаха Сент-Олбанського монастиря Матвія Паризького в Англії або твір радника Людовіка IX Жана Жуанвіля про вчинки французького короля забарвлені чітким усвідомленням глибоких протиріч між Англією і Францією та бажання авторів донести до нащадків свою переконаність у правоті «свого» монарха. Присвячена переважно подіям другої половини XIII ст., хроніка одного з монастирів Східної Англії (тобто створена не в офіційному королівському скрипторії Сент-Олбанса) є ще більш упередженою, ніж праця Матвія Паризького. У ньому вже видно не тільки схвалення вчинків англійського короля, а й різку ворожість до тих країн і народів, з якими він ворогує (Франція, Шотландія). Дві іспанські хроніки XIII ст., що відображають завойовницькі походи Франції на Піренейський півострів, також далекі від безстороннього опису. Хоча їхні автори віддають належне лицарським чеснотам французів, вони не можуть співчувати самому факту їхніх завоювань за Піренеями. Процес становлення народностей, розквіт незалежної державності в більшості західноєвропейських країн призвели до того, що літописці далеко відійшли від неупередженого опису; події, особливо міжнародні.

Найвищого ступеня упередженість авторів англійських і французьких хронік досягла під час Сторічної війни. В умовах гострого і нескінченно тривалого військово-політичного конфлікту в працях почали проявлятися зачатки національного самоусвідомлення, пов'язані із завершенням формування народностей і виникненням передумов для формування національних держав.

У міру загострення боротьби між Англією та Францією вони ставали дедалі яскравішими, поглиблюючи упередженість літописців у передачі та висвітленні фактів.

Так, абат монастиря Святої Марії в Йорку Томас Бертон, який жив наприкінці XIV — на початку XV століття, намагався представити англо-французьку війну як виключно оборонну з боку Англії. Його попередники Волсінгем і анонімний чернець того ж монастиря в XIV столітті були одночасно більш стриманими та об'єктивними. Французькі хроністи, вражені високим рівнем визвольної боротьби у Франції, офіційна французька хроніка монастиря Сен-Дені та праця Томаса Уолсінгема, який очолював скрипторій абатства Сент-Олбанс в Англії. Незважаючи на всю свою упередженість, автор «Хроніки Англії» Джон Кепгрейв і такі французькі хроністи, як Томас Базен і Гійом Кузіно або бургундський придворний хроніст Енгерран Монстреле, демонструють велику внутрішню схожість в оцінках і підходах до характеру подій, що відбуваються. Це люди одного кола, схожого соціального статусу і по суті однакових поглядів, хоча їхні оцінки діаметрально протилежні через приналежність до різних держав. Кепгрейв — видатний церковний діяч і придворний, друг герцога Глостера, брата англійського короля Генріха V; Базен — єпископ, відомий політик; Кузіно — секретар, а потім канцлер французького короля Карла VII; Монстреле — довірена особа герцога Філіпа Доброго. Усе це зближує їхні позиції з основних питань внутрішньої та зовнішньої політики, робить їх схожими за суттю.

Принципово розходяться з ними своїми поглядами анонімний автор «Хроніки перших чотирьох Валуа» та хроніст Жан де Венетт. Не володіючи відомостями про біографію першого з них, можна скласти досить повне уявлення про його особистість.

Це проявилось на сторінках літопису. Мабуть, він походив з міського стану і зберіг гарячу симпатію до «добрих громадян» Франції. Показово, що в його творчості патріотичні почуття зазвучали набагато раніше і виразніше, ніж в офіційній придворній хроніці.

Виходець із селян, Жан де Венетт гаряче співчував випробуванням, які випали на долю народу Франції в перші десятиліття Сторічної війни. Через це саме він найяскравіше відобразив загострення соціальних протиріч, викликаних воєнними поразками та зрадницькою поведінкою правлячої верхівки. З цієї ж причини праця Жана де Венетта є одним із найповніших і найцінніших джерел з історії масового визвольного руху у Франції другої половини XIV ст.

Крім епістолярних та актових документів, що частково збереглися в архівах Франції, Великобританії, Бельгії, Нідерландів та ін., основними джерелами з історії Сторічної війни є насамперед хроніки та аннали, які вели як придворні історіографи європейських монархів та великих феодалів, так і церковних і монастирські літописці, а також щоденники і мемуари приватних осіб, жанр яких, по суті, лише зароджується в епоху, що описується. Серед останніх виділяється таке оригінальне джерело, як «Щоденник паризького городянина» (фр. *Journal d'un bourgeois de Paris*, 1404—1449), яке приписують деякі дослідники каноніці Собору Паризької Богоматері та ректору Паризького університету Жану Шюффару, морально-дидактична та автобіографічна «Книга повчань дочкам лицаря де Ла Тура», що належить перу анжуйського феодала Жоффруа де Ла Тура Ландрі (1372), а також «Подорожі та посольства» фламандського лицаря Жильбера де Ланнуа, підданого Азенкура (перша половина XV ст.).

У середньовічній історіографії Англії та Франції Сторічна війна, як правило, виглядала не як єдиний багаторічний військовий конфлікт, а скоріше у вигляді низки затяжних війн, що перемежувалися німецькими перемир'ями. Водночас в умовах нескінченно довгого військово-політичного протистояння в роботах хроністів ворогуючих країн неминуче виявлялися зачатки національної самосвідомості, збільшуючи упередженість у передачі та висвітленні фактів [6].

Найбільшу увагу до подій Сторічної війни виявляли історики та хроністи з країн — безпосередніх учасників воєнних дій: Англії, Франції, Фландрії та Бургундії. Серед таких традиційно виділяють її «головного літописця» — Жана Фруассара (1337—1405), який хоч був досить ангажований і тенденційний [15], але його докладна і докладна праця доповнює таке офіційно-панегіричне джерело, як «Великі французькі хроніки», або «Хроніки Сен-Дені» (XIV-XV ст.). Незважаючи на важливість соціального походження літописця, воно не завжди відіграє вирішальну роль. Яскравим прикладом цього є саме Жан Фруассар. Виходячи з невеликого класу голландських бюргерів, він повністю відірвався від свого соціального коріння. Придворна служба і пристрасна прихильність до куртуазної поезії зробили Фруассара захопленим співцем лицарських чеснот і подвигів. Безцінним матеріалом для нього була історія англо-французької війни. Фруассар однаково палко захоплювався подвигами лицарів будь-якої країни. Це не означає, що його хроніки неупереджено змальовують боротьбу між Англією та Францією. Навпаки, в їх різних редакціях з'являється яскраве проанглійське, а потім і профранцузьке забарвлення. Проте вона не має нічого спільного з паростками національної самосвідомості. Фруассар суворо керувався інтересами своїх покровителів і служив спочатку при англійському дворі, а потім у Франції [24].

Незважаючи на всі зазначені недоліки, робота Фруассара має велике значення для вивчення історії боротьби між англійською та французькою монархіями. Перш за все, його великою перевагою є міцна джерельна база. Відомо, що Фруассар активно збирав свідчення очевидців і навіть документи в кількох країнах Європи. Завдяки своїй любові до лицарства він надавав у своїй хроніці великого значення суто військовим питанням: зброї, тактиці, чисельності війська тощо.

При вивченні історії конфліктних відносин між Англією та Францією це видається істотним. Зауважимо, що такі відомості майже повністю відсутні у творах більшості літописців – церковнослужителів.

“Хроніки” Жана Фруассара справедливо вважаються одним із найважливіших і найбільш цікавих джерел з історії Сторічної війни. Цінність свідчень Ж. Фруассара як хроніста полягає насамперед у тому, що, маючи доступ до королівського двору і користуючись заступництвом і покровительством своїх знатних замовників, він багато мандрував Британськими островами і різними регіонами континентальної Західної Європи і збирав матеріали про війну, що тривала між Англією і Францією, а також їх союзниками. У результаті йому вдалося створити хронікальну епопею, що не має аналогів за широтою тематичного охоплення й джерельними свідченнями.

“Хроніки” Фруассара складаються з чотирьох книг. Першу з них Ж. Фруассар неодноразово переписував і редагував протягом усього свого життя. Причиною цього значною мірою був той факт, що Ж. Фруассар по ходу війни неодноразово змінював своїх покровителів, тому в різних частинах “Хронік” авторські симпатії переходять від французів до англійців, і навпаки. Так, у 1361–1369 рр. він став придворним хроністом англійської королеви Філіппи, дружини короля Едуарда III.

Класичне видання “Хронік” включає переклад трьох основних редакцій Першої книги: “Ам’єнського”, “Римського” та ряду інших манускриптів (т. зв. “сімейства А/В”). Співставляючи ці редакції, можна простежити, як із плином часу змінювалися соціально-політичні погляди Жана Фруассара, його уявлення про творчі методи і цілі, яких повинен дотримуватися історіограф. Розділи “Хронік” аналізують як передумови Сторічної війни, так і її найбільш ранню фазу – 1325–1340 рр., що завершилася підписанням Есплешенського перемир’я (1340 р.) [15].

Дещо об’єктивніша «Хроніка перших чотирьох Валуа» (фр. *Chronique des quatre premiers Valois*), що належить перу анонімного нормандського клірика, близького архієпископу Руана і висвітлює події у Франції 1327—1393 років.

Серед інших авторів духовного звання виділяються: Жіль Ле Мюїзі - настоятель абатства Св. Мартіна в Турні, автор "Великої хроніки" (1270-1349), Жан де Венетт - пріор паризьких кармелітів з площі Мобер, виходець із селянського стану [8], не приховує у своєму продовженні міської хроніки Гійома де Нанжі за 1340—1368 рр. вороже ставлення до знаті та явні симпатії до Етьєна Марселя і Жакерії, єпископ Шартрський Жан Фабрі (пом. 1390), автор «Великої хроніки Ено з часів Філіпа Завойовника до Карла VI», ченці-літописці з Сен-Дені Мішель Пін правління Карла VI Французького» (1380—1422), і Жан Шартє, який склав офіційну «Хроніку Карла VII» (1422—1450), а також клірик і дипломат Жан Жувенель дез Юрсен, автор «Історії короля Карла VI» (фр. *Histoire de Charles VI Roy de France*), що охоплює 1380-1422 роки, і мемуарів про події 1430-1440-х років, що залишив, зокрема, цінні свідчення про Жанну д'Арк і брав активну участь у процесі її реабілітації.

Написана наприкінці правління Карла V «Нормандська хроніка XIV століття», вперше опублікована в 1882 Огюстом Моліньє [9], анонімний автор якої веде розповідь з початку війни, по суті, являє собою спогади безпосереднього учасника військових дій. Чимало свідчень містять також "Фландрська хроніка", "Коротка хроніка" продовжувача Бодуена Авенського, "Французька хроніка Лондона", "Хроніка облоги Турне".

З англійських авторів слід відзначити Адама Мурімута, автора «Історії нашого часу» (лат. *Historia sui temporis*), що відтворює події до 1347, Роберта з Ейвсбері, твір якого «Про дивовижні діяння короля Едуарда III» охоплює 1308—1356 рр., анонім англо-нормандського хроніста з абатства Св. Марії в Йорку (близько 1381 р.), «Герольда Чандоса» з його «Життям і діяннями Чорного Принца» (близько 1386 р.), каноніка Лестерського абатства Генрі Найтонського, хроніка якого доведена до хроніки, Томаса Волсінгема з його хроніками Англії та Сент-Олбанса (друга пол. XIV - поч. XV ст.), Абата цистерціанської обителі в Мо (Йоркшир) Томаса Бертон (кін. XIV - поч. XV ст.), пріора монастиря августинців у Бішопс-Ліні Джона Капгрейва, автора «Хроніки Англії від створення світу до 1417 року», каноніка абатства Св. Марії в Кенілворті Джона Стріча, автора «Хроніки правління короля Генріха V», пріора Лентонського абат Рифмованої книги про Генріха V» (1418), а також Роберта Фабіана з його «Новою хронікою Англії та Франції» (поч. XVI ст.), Рафаеля Холіншеда з його компілятивними «Хроніками Англії, Шотландії та Ірландії» (XV-XVI ст.) та ін. Рифмована хроніка Англії, складена Джоном Хардінгом і доведена до 1437 року (у другій версії до 1464 року), містить цінні відомості про військові дії.

До видання “Хроніки та документи часів Столітньої війни” (Санкт-Петербург, 2005) увійшли західноєвропейські хроніки та документи, що проливають світло на підготовчий етап Столітньої війни і її найбільш ранню стадію (до 1340 р.).

З-поміж них відомі “Правдиві хроніки” Жана Ле-Беля (повний їх текст охоплює період 1326–1361 рр.), а також витяги із “Фландрської хроніки”, “Короткої хроніки Бодуена Авенського” (1302–1340), “Анонімної Бернської хроніки”, листування англійських королів Едуарда II та Едуарда III (1325–1329), тексти окремих союзних договорів (1332–1339), “Звіт про вторгнення Едуарда III до Франції, складений Галлуа де Ла-Бомом, командиром загону арбалетників (20 вересня – 17 жовтня 1339 р.), союзний договір Едуарда III із міськими громадами Фландрії (23 березня 1340 р.) тощо.

Представлені джерела відображають точки зору різних сторін, що брали участь у війні, і взаємно доповнюють одне одного. Завдяки такому вдалому співставленню створюється яскраве і достатньо повне уявлення про те, як зароджувався і розвивався найбільший воєнно-політичний конфлікт епохи Середньовіччя. Видання (всі тексти якого вперше перекладені й опубліковані російською мовою) супроводжується докладними науковими коментарями і багатим допоміжним матеріалом у вигляді генеалогічних таблиць та історико-географічних карт.

Повертаючись до питання про вплив соціального походження авторів хронік на зміст їхніх творів, необхідно відзначити «відступ від правила» у творах ще двох відомих французьких хроністів XV ст. Роберт Блонделл і Жак де Був'є на прізвисько Беррі. Блонделл — лицар з Нормандії, Беррі — герольд Карла VII. Під враженням від високої інтенсивності масового визвольного руху у Франції обидва автори описали історію визволення Північної Франції у невластивій лицарській манері. Сторінки їх хронік пройняті палким патріотичним почуттям і презирством до англійців, не виключаючи англійських баронів, таких як головнокомандувач Тальбот. Ще більшим відходом від лицарської ідеології є увага Блонделла і Беррі до простих людей Франції.

Городяни і навіть селяни показані як помічники Карла VII і його армії у звільненні Нормандії. Все це перетворює нотатки Блонделла і Беррі на багаторівневі джерела: окрім багатого фактичного матеріалу, заснованого у справі Беррі на його особистій участі в Нормандській кампанії, вони містять цінні свідчення про особливу духовну атмосферу у Франції середини XV ст. Вони допомагають відтворити те, що називається «духом армії» — фактором вирішальної ваги масових визвольних рухів.

Незважаючи на цінність наративних джерел, їхні дані не є достатньо повними та надійними, щоб відтворити історію міжнародних відносин. Їх необхідно виправити за допомогою інших матеріалів. Найбільш природним джерелом відносно об'єктивної інформації є державні акти зацікавлених країн, міжнародні договори, офіційне листування.

Мирні договори, тексти угод про тимчасові перемир'я, інструкції послам, журнали переговорів, висновки третейських судів - ось основні види цієї групи документів. Найважливішими є універсальні видання першої половини XVII ст., такі як збірка мирних договорів європейських суверенів, опублікована Бернаром Жаком, або відоме багатотомне видання дипломатичних документів англійської корони Томаса Реймера. Попри всі недоліки археографічного характеру, ці видання вирізняє важлива перевага: склад документів у них дозволяє досліднику максимально наблизитися до роботи з архівним фондом, у якому не здійснено тематичний відбір із ракурсу певної теми. Серед сучасних документальних видань такий підхід майже не зустрічається. Як виняток можна відзначити публікацію дипломатичних документів з Державного архіву в Лондоні.

Починаючи з кінця XIX ст., серед публікацій документів з історії міжнародних відносин абсолютно переважають тематичні збірки та добірки документів, присвячені окремим подіям або міждержавним відносинам.

Як правило, вони вирізняються високим рівнем археологічної роботи: докладні коментарі, інформативні передмови тощо. Працюючи з цими дуже цінними джерелами, необхідно постійно пам'ятати про можливу упередженість видавців, унаслідок чого сам відбір документів може вплинути на висвітлення подій. Наприклад, англійські публікації з історії англо-шотландських відносин або союзу Шотландії та Франції бажано виправляти з використанням даних шотландських чи французьких видань тощо.

Важливим доповненням до публікацій дипломатичних документів є публікації офіційного листування королів. Вони дозволяють простежити процес підготовки конкретної міжнародної угоди чи загострення конфліктної ситуації, визначити сфери пошуку міжнародної підтримки, прочитати те, що іноді залишалося за межами офіційних договорів і угод.

Крім того, листування розкриває особистість короля, індивідуальні особливості якого наклали помітний відбиток на розвиток міжнародних відносин.

Вивчення сутності відносин між державами неможливе без пильної уваги до їх внутрішнього розвитку. Автор книги широко використав акти та накази королів – французького, англійського, шотландського, кастильського. Ця група документів дозволяє простежити нерозривну єдність внутрішньої та зовнішньої політики держави, безпосередній зв'язок між централізаторськими чи універсалістськими устремліннями монархії та її діями на міжнародній арені. Зміст царських наказів дає уявлення про стан і еволюцію держави, що необхідно при вивченні значного історичного періоду. Особливе місце у джерельній базі книги займає публікація вироків Паризького парламенту середини XIII – початку XIV ст.

Оскільки до видання включено всі вироки, винесені приблизно за півстоліття, це дозволяє нам побачити місце англо-французького конфлікту за англійські континентальні володіння в розвитку протиріч між двома монархіями. Зміст рішень королівського суду (для англійського короля на той час це був сенйоріальний суд) яскраво відображає всю глибину протиріч між двома країнами в період, що передував Сторічній війні.

Вивчаючи одну з найважливіших проблем історії міжнародних відносин, цікаво не тільки відтворити об'єктивну картину подій минулого, а й уявити її відображення у свідомості сучасників. Це не тільки цікаво, але й важливо для розуміння справжньої природи та масштабу досліджуваних історичних явищ. Чітко усвідомлюючи неминучість спотворень об'єктивної картини в суб'єктивному сприйнятті очевидців, автор прагнув використати самі ці спотворення як важливі свідчення епохи, як джерело для більш адекватної реконструкції подій минулого.

Такий матеріал містять літописи, які тією чи іншою мірою завжди відображають особистість літописця і стан громадської думки. Крім того, використовувалися деякі літературні твори, що відбивали англо-французьке суперництво: романи, поеми, балади про великі битви, подвиги лицарів, перемоги Бертрана дю Гесклена тощо.

Наприклад, анонімна поема «Пісня-плач про битву при Пуатьє» демонструє глибоке потрясіння жителів Франції поразкою 1356 р. і першими ознаками зародження народної війни. Глузливі вірші та пісні про англійців, широко поширені в 1420-х роках, свідчать про посилення ворожості до завойовників, що стало живильним середовищем для розвитку національно-визвольного руху.

Художня література особливо делікатно відобразила такий важливий для історії міжнародних відносин процес, як становлення національної самосвідомості.

Антропологічно орієнтована соціальна історія у пошуках «соціальної індивідуальності» людини середньовіччя дозволяє розширити рамки досліджень особливостей розвитку середньовічного суспільства загалом та англійського і французького зокрема. Вона концентрує увагу на поведінкових характеристиках, що впливають з особливостей світосприйняття та організації життєвого простору соціальних груп, що дозволяє відтворити цілісну картину уявлень та поглядів, породжених Столітньою війною, та пов'язані з ними соціально-обумовлені поведінкові орієнтири різних соціальних спільнот, їх військово-дипломатичного протистояння Англії та Франції. Зроблені кроки у цьому напрямі дають змогу побачити плідні результати комплексного дослідження англійського та французького суспільства пізнього середньовіччя.

Дослідження проводиться з урахуванням єдності внутрішньої та зовнішні, суб'єктивні та об'єктивні фактори історичного процесу.

Базовий метод дослідження хронологічні (опис явищ і подій у часі послідовності) та історико-генетичні методи. Їх використання дає можливість прослідкувати динаміку розвитку та розширення англо-французьких суперечностей у зв'язку зі зміною зовнішньополітичної ситуації. Також в у роботі використано традиційні методи історичного дослідження, як історико-критичний та порівняльно-історичний.

Таким чином, варто зробити висновок, що історія англо-французьких відносин більш активно розробляється в англійській історіографії, де вона розглядається насамперед у контексті так званої «Анжуйської імперії» (значний комплекс континентальних володінь, підпорядкованих англійській короні в

XI-XIII ст., які разом з Англією англійський король Генріх II намагався перетворити в єдину імперію, розташовану на Британських островах і континент). Ті англійські медієвісти, які в останні десятиліття найближче підійшли до вивчення безпосередніх англо-французьких протиріч, почали приділяти помітну увагу англійським континентальним володінням. Разом із самою Англією цей комплекс земель отримав в історіографії умовну назву «Анжуйська імперія». Сучасні англійські історики (наприклад, М. Кленчі та Д. Гіллінгем) захоплено обговорюють і сперечаються про цю «імперію», створену графами Анжу. Кленчі вважає «Анжуйську імперію» нічим іншим, як комплексом сімейних володінь Генріха II Плантагенета, «гіпотетичною» політичною організацією, яка насправді не існувала. Багато тут здається неточним - і перш за все ідея про те, що континентальна політика перестала займати увагу Плантагенетів ще в XIII ст. Але важливий і симптоматичний факт інтересу автора до цієї теми, яка раніше не займала англійських істориків. Більшість французьких досліджень присвячені часу, коли французька монархія успішно боролася за повернення своїх володінь на континенті з-під англійського панування.

На відміну від проблем Сторічної війни, щодо якої можна говорити про сформовану історіографію, про різницю між англійською та французькою концепціями, історія англо-французьких відносин у XII-XIII ст. не розроблена як спеціальна тема. Ця тема з різним ступенем повноти виступає в роботах англійських і французьких істориків з більш широких питань, наприклад, з історії Європи, Англії та Франції відповідного періоду, в роботах, присвячених діяльності окремих представників правлячих династій. і т. д.

Розділ 2.

ВПЛИВ СТОРІЧНОЇ ВІЙНИ НА СТАНОВЛЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА ФРАНЦУЗЬКОЇ НАЦІЇ.

2.1. Характеристика основних етапів війни

Сторічна війна, що тривала з 1337 по 1453 рік, між Англією та Францією, є одним з найдовших військово-політичних конфліктів у історії. Хоча сам термін «війна» стосовно цієї події є умовним через непостійність військових операцій протягом більш як століття, коріння конфлікту тягнуться далеко в минуле і походить із нормандського завоювання Англії в 1066 році. Нормандські герцоги, що здобули англійський престол, були походженням з Північної Франції, і їх влада охопила як Англію, так і частину континенту, включаючи Нормандію. Протягом XII століття володіння англійських королів на теренах Франції значно збільшилися через династичні шлюби у Центральній та Південно-Західній Франції.

Незважаючи на успішні зусилля французької монархії в початку XIII століття, які призвели до повернення більшості цих земель, територія під англійським впливом залишалася на південному заході, між Піренеями та Луарою, відома в Франції як Гієнь та в Англії як Гасконь. Ця ситуація, яка стала важливою причиною конфлікту, підтримувала недовіру французьких Капетингів та заважала політичній централізації у Франції. Для англійської монархії ця територія стала ключовим пунктом для відновлення її колишньої впливовості на континенті.

Додатково, дві найбільші західноєвропейські монархії змагалися за політичний та економічний вплив у Фландрії, що була сферою нестійкості (сучасні Нідерланди). Фламандські міста, що торгували з Англією, підтримали рішучого торговця Якоба Артвельда, що запропонував корону Франції Едварду

III. У той час у Франції правила династія Валуа, яка була молодшою гілкою Капетингів (попередньої королівської династії).

В свою чергу Шотландія стала предметом напружених відносин через її потенційну небезпеку для Англії. Заради політичної підтримки від європейських сил Шотландія шукала союзу зі своїм головним суперником, Францією, яка була ворогом англійської корони. Збільшення напруження між Англією та Францією підштовхнуло обидві монархії до посилення своїх позицій у Піренейському півострові. Країни, що межує з англійською Гасконю, особливо цікавилися цим, що привело до утворення військово-політичних союзів: Франко-Кастильського (1288), Франко-Шотландського (1295) та між англійською короною та містами Фландрії (1340).

У 1337 році англійський король Едуард III оголосив війну Франції, посилаючись на юридичні претензії, що були актуальні того часу. Він претендував на престол Франції як законний спадкоємець, на відмінну від Філіпа VI, обраного французькими феодалами після смерті його двоюрідного брата Чарльза IV останнього чоловіка з старшої гілки династії Капетингів, який не залишив спадкоємців. Едуард III був сином старшої сестри Карла IV яка була у шлюбі з англійським королем.

В історії війни можна виділити чотири етапи, між якими відбувалися періоди поміркованого конфлікту.

У першому етапі війни (1337-1360) розгортається змагання за морську перевагу, поразка Франції та розпалення повстань. У 1339 році британці здійснили своє перше вторгнення на континент, обложивши фортецю Камбре в провінції Артуа. Не захопивши фортецю, Едвард повернувся до Англії, щоб підготувати нову кампанію. Зібравши великий флот і сильну армію, британці знову обложили фортецю, але цього разу вже успішно. У червні 1340 року французи залучили кораблі від генуезців і мобілізували торгові судна для

зміцнення свого флоту, а потім атакували англійський флот у гирлі річки Шелда у битві при Слейсі. Французький флот був повністю знищений, і британці здобули морську перевагу. Однак на суходолі їм не вдалося взяти Турне. Едвард зняв облогу, та уклав перемир'я до 1346 року.

У 1341 році помер Жан III, герцог Бретані. Порожнім став престол Бретані, що викликало війну за спадок (1341-1364) між французькими та англійськими претендентами.

У той час уряд Великої Британії, мобілізувавши значні сили, відновлює військові операції. У 1346 році британці висадилися в трьох місцях Фландрії, Бретані та Гієні, відволікаючи увагу від своїх дій. Вони систематично розграбували та руйнували Францію, завоювавши майже всіма замками на півдні. У другій половині 1346 року сам король Едуард висадився в Нормандії. Після спустошення цієї провінції він розглядав поїздку до Фландрії для зустрічі зі своїм флотом, який, мав, повертатися до Британії. Французи знищили мости через ріки Сена та Сомма, примусивши британців обирати обхідний шлях. Однак Едварду вдалося переїхати ці ріки та продовжити на північ від Аббвіля, де відбулася визначна битва при Кресі. Британці здобули перемогу. Пізніше Едвард обложив Кале і захопив його після 11 місяців облоги.

Після цього було укладено перемир'я 1347 року, яке тривало до 1355 року. А в період 1348-1349 років. Обидві воюючі сторони стали жертвами страшної епідемії чуми, відомої як Чорна смерть, яка забрала мільйони життів значну частину населення того часу.

У 1355 році війна відновилася, і англійці, під проводом Едуарда відомого також як Чорний принц та його військо, знищили південні регіони Франції, включаючи Лангедок, і навіть дійшли до Середземного моря, руйнуючи все на своєму шляху. У 1356 році Едуард Чорний принц обложив місто Роморантен, що розташоване на південь від Орлеану. Французи під керівництвом короля Іоанна

II Доброго звільнили місто і змусили ворогів відступити у напрямку Пуатьє. Тут британці зайняли стратегічну позицію і розпочали битву, яка стала відома як битва під Пуатьє. Незважаючи на значну перевагу чисельності, французи зазнали поразки, а сам король потрапив у полон.

Ця ганебна поразка спровокувала хвилю невдоволення по всій країні, що вилилася в збройні повстання: Паризьке повстання в 1357 році та повстання Жакерія у 1358 році. Спробуючи скористатися труднощами спадкоємця корони, молодого Дофіна Карла (пізніше Карл V, король з 1364 року) Едуард III розпочав нову кампанію у Франції (1359-1360) і навіть дістався до стін Парижа, але не зміг захопити Реймс і для того щоб там коронуватися. Виснажена і розорена Франція більше не могла продовжувати війну, тому було укладено мирну угоду у Бретані. Як наслідок, Франція погодилась поступитись третиною суверенної території за відмову Едварда III Плантагенета від зазіхань на французький престол і Нормандію.

Під час другого періоду війни (1369-1380) відбувся перехід від складних маневрів до активних бойових дій і звільнення більшості захоплених територій. У 1360 році, коли було оголошено перемир'я, Франція використала цей час для відновлення своєї внутрішньої політичної ситуації, зміцнення армії та флоту. Була організована система наймання військ, удосконалено фортеці, розвинуто артилерію і створено потужний флот.

Незважаючи на те, що офіційно між Англією та Францією був мир, конфлікти тривали. Обидві сторони вчиняли рейди одна проти одної, а війна за Бретань продовжувалася. Наприклад, у 1364 році, під час перемир'я, лицар Меттью Гурні, капітан Бреста в Бретані, втратив своє майно через участь у війні, яка була заборонена. Королівська армія зазнала поразки від вольних рот, які були маршрутизаторами, під Брінже у 1362 році.

У 1364 році розпочалася відкрита війна з союзником Британії, Карлом II Наварським, який претендував на герцогство Бургундія. У 1367-1369 роках Сторічна війна охопила піренейський півострів, де обидві сторони боролися за вплив на кастильський престол. Французи підтримали Енріке Трастамаре, а англійці його зведеного брата Педро Жорстокого. У битві при Наваретті 1367 року франко-кастильська армія зазнала поразки. Однак пізніше британці припинили підтримку Педро, а Енріке, за допомогою Дюгкелена, переміг і вбив свого опонента під Монтиле у 1369 році. Новий король, Енріке II, вислав свій флот для боротьби проти англійців як подяку за підтримку.

У 1369 році конфлікт війни відновився у Франції. Карл V Мудрий оголосив про конфіскацію території Аквітанії та включення її до своїх володінь, визволивши декілька міст. Французькі війни тепер мали різні тактики: уникаючи великих відкритих битв (хоча поля бою також відомі, наприклад, у Шезе), вони здійснювали раптові напади, облоги фортець, руйнували поставки супротивника, вчиняли нічні напади та активно співпрацювали з місцевим населенням для виступу проти англійських сил.

У 1372 році флот Кастильського союзу під командуванням Енріке II здолав Англійський флот під керівництвом графа Пембрука, який відправився звільняти Ла-Рошель, тоді як Дюгеклен у тому ж році переміг у Шозу, визволивши Сентонж та Пуату. До кінця 1374 року британці втратили майже всі свої землі у Франції, за винятком міст Кале, Шербур та обмеженої території з містами Бордо та Брест.

У 1375 році перемир'я завершилося, але у 1377 році розпочалися військові дії знову. Навіть спроби нападу на Англію з моря були марними, але французи здобули перемогу над англо-гасконською армією під Еме.

З початком правління молодого Карла VI у 1380 році, після смерті його батька, Карла V (який також помер у цьому ж році, разом з Бертран Дюгеклен), почалося занепадання центрального уряду, відоме як «Феодалізм князів».

Країна повільно оговталася від величезних збитків, завданих англійськими вторгненнями та найманими військами. Французькі села були розграбовані, міста зруйновані, а королівська казна спустошена. У зв'язку з високими податками по всій країні настала хвиля відновлення. Весною 1382 року французи перемогли фламандців під Розбеком. У 1392 році спостерігалися перші прояви погіршення психічного стану Карла VI, і розпочалося протистояння між Орлеанським і Бургундським домами за регентство в королівстві, які знову розпочали громадянську війну («Кріплення арманаків та бургундців»). У 1396 було укладено англо-французьке перемир'я на 28 років, яке, однак, не вирішило не одного спірного питання. У цьому ж році було здійснено хрестовий похід проти турків, що завершився розгромом західного лицарства в битві при Нікополі. Цей похід не є частиною Сторічної війни, але все ж таки має значення, оскільки значну частину хрестоносців складали французькі лицарі під проводом молодого Жана Неверського, старшого сина герцога Бургундського, і майже всі вони загинули.

Третій період війни (1415-1428) ознаменовувався новим вторгненням британців у Франції, жорстоким життям французького лицарства та захопленням значної території, що порушувало навіть існування Франції як нації та суверенної держави.

Початок XV століття був періодом повного розгрому Франції та розпаду державного управління через боротьбу між благородними силами. Слабкий королівський уряд не міг ефективно контролювати країну і не забезпечував захист різних регіонів від нападів англійців, які руйнували Нормандію, Пікардію, Пуатьє та Аквітанію.

Населення страждало від постійної реквізиції, а торгівля та ремесла занепадали. У листопаді 1407 року бургундці вбили герцога Орлеанського, а в 1411 році розпочалася війна між фракціями «Арманьяків» (після смерті Орлеанського їх очолив його тесть Бернар VII, граф д'Арманьяк, коннетабль Франції) та Бургундської партії (прихильниками Іоанна I Безстрашного, герцога Бургундії). У 1413 році в Парижі спалахнуло повстання Кабош'єнів.

Британці вирішили використати хаос, що панував у Франції, і у 1415 році вони висадилися в Нормандії з близько 10 000 військових під керівництвом талановитих командирів, які очолював молодий король Генріх V. Після облоги Гарфлера і його захоплення Генрі перемістив війська до Фландрії через Аббвілл, але французи заблокували їх палісадами і захищали великими силами. Британці переправилися на верхів'я річки і, подолавши понад 100 кілометрів, перейшли її, після чого почали похід до Кале.

Французька армія рухалася паралельно з британцями, і після п'ятиденного маршу вони зіткнулися під Азенкуром. Тут французи зазнали важких втрат, багато знатних осіб було захоплено, в тому числі герцог Карл Орлеанський, син Луї.

Проте навіть ця трагедія не примусила помирити знать між собою, громадянські розбіжності тривали. Королева Ізабелла Баварська та бургундці створили уряд у Труа (1417), а в 1418 році вони захопили Париж, спровокувавши страшну масову різанину. Залишки військ Дофіна Карла (майбутнього Чарльза VII) знайшли притулок за Луарою, в бургундському вільному місті. У той час британська окупація Нормандії тривала (1417-1419). Бургундці не надали допомоги обложеному Кану (1417) та Руану (1419), і після вбивства прихильників Дофіна на мосту Монтеро (10 вересня 1419 р.), Іоанна I Безстрашного, та його син Філіпа, заключили союз з Англією.

21 травня 1420 року від імені Карла VI (періоди хвороби вражали його знову і знову, і, можливо, він навіть не розумів, що відбувається) було укладено мирний договір, згідно з яким Генріх V був визнаний регентом Франції та спадкоємцем Карла VI після його смерті. Угода була закріплена шлюбом англійського короля з Катериною, дочкою Карла VI. Їхні діти (Генріх VI) мали стати правителями як Англії, так і Франції. Згідно з угодою, французький король позбавив спадку власного сина Дофіна Карла, якого вважали «недостойним» для спадку престолу.

Проте Генріх V помер 31 серпня 1422 року, у zenіті своєї слави, під час походу до Південної Франції. Його брат, герцог Бедфордський Джон Ланкастер, став регентом його молодого племінника, десятимісячного Генріха. У жовтні того ж року, покинутий всіма, нещасний і безумний Чарльз VI помер, влада якого була позначена хворобою. Під час похоронної процесії в Сент-Дені Геральд виголосив: «Нехай Господь дарує довге життя Генріху, милість короля Англії та Франції, нашого пана». Але спадок Генріха VI, і психічний, і територіальний, привів його в результаті до фатального кінця.

Дофін, протягом життя Генріха V, здобував перемогу за перемогою (1421), але потім почав зазнавати поразок: Пон-А-Віміо (1421), Краван (1423), Верніель (1424). До 1425 року британці поступово захопили Мен, але з посиленням партизанського опору у захоплених провінціях їх просування сповільнилося. Для повного підпорядкування Франції англійцям лише досить було перетнути Лауру, щоб захопити західні провінції та з'єднатися з частиною своїх сил у Гієні. Це був стратегічний план Бедфорда, який він почав втілювати восени 1428 року. 12 жовтня чотири тисячі англійських військ обложили Орлеан. Захоплення цього великого міста, що розташоване на правому березі Луари, в центрі шляху до Парижа, давало б англійцям ключову стратегічну перевагу, контролюючи дороги, що з'єднували північну Францію з Пуату та Гієнь.

Після захоплення Орлеана британці могли б розширити свої наступальні операції, оскільки французькі фортеці на південь від міста не могли зупинити їхнього просування.

До лютого 1429 року, Дофін Карл стикався з великими труднощами при зборі своїх сил для визволення міста. Однак, під час спроби знищити конвой з підкріпленням, який вирушив до англійців з Парижа, французи під Руврою зазнали наступної поразки (відома як «Битва при Оселедцях»). Ситуація вийшла з-під контролю, залишки військ були в депресивному стані, Карл не мав достатньо військових ресурсів, грошей на оплату найманців, або навіть бажання продовжувати боротьбу (Дофін міркував навіть про те, щоб втекти в Прованс). Орлеан, насправді, залишився сам на сам з собою, а облога міста англійцями залишалася непорушною. Це був непростий період в історії Франції.

Четвертий етап війни (1429-1453) відзначився перемогою Франції та вигнанням англійців з країни. До березня 1429 року ситуація у Франції була безнадійною. Проте, саме в ці хвилини важкої долі відбувся поворотний момент. У квітні з'явилася дівчина, яка стверджувала, що отримала від Бога місію зберегти Францію, зняти облогу Орлеана та привести Дофіна до коронації у Реймсі. Жанна д'Арк, 17-річна селянка з села Домремі в Лотарингії, вразила короля та народ своїм патріотизмом. Після військових перемог і намагань зрадників розхитати ситуацію, Жанну призначили головнокомандувачем, а війська зібралися в Блуа. Більшість бійців були добровольцями, а також додатково мобілізовані раніше найманці. 27 квітня вони вирушили до Орлеана. 8 травня 1429 року, через всього 5 (!) днів бойових дій, завершилася облога Орлеана, яка тривала 7 місяців. Цей епічний подвиг заслужено зробив Жанну відомою як «Орлеанську Діву». Проте, через медичні обмеження короля, бойові дії були припинені всього через місяць. 10 червня почалася неймовірно швидка та результативна кампанія в долині річки Луари.

14 червня був узятий Жаржо, 17 Божанси, 18 червня в битві при Паті англійці були розбиті в польовому бою, і в полон потрапив сам сер Джон Телбот, гроза французів. Сучасник описав цей восьмиденний епізод як неймовірний, зауважуючи, що люди та солдати вірили тільки у Жанну. Її вплив був так величезним, що вона не лише змінила хід подій, але і вплинула на душі людей.

17 липня після так званої «безкровної кампанії», коли здавалося, що місто можна взяти без жодних битв, Дофін був коронований під ім'ям Карла VII завдяки Жанні. Пізніше, вона пропонувала йому негайно вирушити до Парижа, де британців майже не було, але король відмовився, слухаючи радників, які боялися її впливу на армію та народ. 8 вересня король дозволив штурм Парижа, але замість надсилення підтримки військам, яку Жанна просила, він велів відвести їх до Луари. Карл не бажав відпускати Жанну, але зобов'язав її залишити двір та жити благородним життям.

Урешті, не здатна терпіти бездіяльність, навесні 1430 року Жанна таємно покинула двір і прибула на допомогу обложеному Комп'єну. Вона успішно вела боротьбу там, але одного разу, після виявлення у досить дивних обставинах, вона потрапила в полон. Ймовірно, її видано ворогу. Карл відмовився від неї, поширюючи листи, де заявлялося, що нещастя, яке спіткало дівчину, сталося виключно через її власну провину, оскільки «вона не слухала жодних порад, але завжди діяла на свій лад». Жанну звинувачували в гордості: «Вона не виконувала того, за що її послав Господь, але виявила свою власну волю». 30 квітня 1431 року в Руані Орлеанська Діва була спалена на вогнищі за звинуваченням у чаклунстві. Уже в 1456 році вирок був скасований. Через 500 років Церква офіційно визнала Жанну д'Арк святою.

Незважаючи на це, Франція не втратила ініціативи і поступово почала виганяти англійців. У 1432 році Бретань знову уклала альянс із Францією, а в 1435 році в Аррасі був укладений мирний договір з Бургундією.

У 1436 році коннетабль Артюр де Рішмон захопив Париж. Талановитий торговець Жак Кер був призначений міністром фінансів і провів реформу фінансової та податкової систем, що значно збільшило доходи казначейства. У 1444 році було укладено перемир'я з Англією, яке тривало до 1449 року. Була створена постійна наймана армія (ордонансові роти), з розвитком вогнепальної зброї, артилерії під керівництвом братів Бюро значно підвищилася.

В кінці липня 1449 року, після взяття фортеці Фужер (Бретань) Франсуа де Сюріанном (24 березня) та порушення турецького перемир'я, війна тривала. З трьох напрямків французька армія вторгалася в Нормандію. На сході, під командуванням Д'А та Сен-Поля, які перетнули Сену, вони захопили Пондмер, Пон-Ле-Хотель і Ліз'є і почали систематичне звільнення області Бре.

На півдні, Дунуа ввійшов у Верніель, потім зустрівся з королем у Лув'є, захопив Манті та Вернона і продовжив наступ до Аргантана. На заході армія герцога Бретані Франціска I та його брата, коннетабля ваги де Рішмона, захопила Кутан, Сен-Ло, Карантан і Фужер. Восени Руан здався, після нього вони взяли Гарфлер, Белел, Онфлер та Френ-ле-Віконт. Англійський уряд відповів затримкою, і потім вдалося швидко зібрати лише невелику армію під керівництвом Томаса Кірієла, який висадився в березні 1450 року в Шербурі. Проте цей експедиційний корпус виявився повністю розбитий силами графа Клермона та де Рішмона біля Баййо, біля села Форміні.

Останній етап кампанії був відзначений падінням Кану, де більшість британців втекла під тиском чотирьох армій: короля Карла VII та Рене Сітсі-Ліскі, герцога Алансона та канцлера Жана Джовенеля, Контанаба та графа Клермона, Дунуа та сира Д'Орваль. Останні фортеці британців Фалез, Донфрон і Шербур впали, як карткові будинки. Жан Шарт'є, не приховуючи свого захоплення, писав: «І Нормандський Шербург був втрачений, всі замки, міста та фортеці підкорилися королеві протягом цілого року і шість днів, це велике диво,

варте захоплення».

Потім розпочалося визволення Гасконі. 30 червня 1451 року Бордо впала, і фактично Сторічна війна завершилася. Але восени 1452 року британці спробували відновити свій контроль над південним заходом. Їхні війська під командуванням 80-річного Джона Талбота захопили Бордо та кілька інших міст, а також фортеці в Гієні. Навесні 1453 року Карл VII особисто керував французькою армією, яка направлялася на визволення Гасконі, і під Кастільйоном його війська одержали повну перемогу. 19 жовтня 1453 року Бордо капітулювало. Сторічне панування, яке тривало 116 років, завершилося. В англійців залишився лише порт Кале.

2.2. Етносоціальний та політичний розвиток Англії

Після перемог над Францією напершому етапі війни зріс також і міжнародний престиж влади англійського короля. Двір Едуарда III був одним із найпишніших в усій Європі, гримів славою своїх розкішних бенкетів і турнірів. У 1347 р. Едуардові III окремі німецькі курфюрсти навіть запропонували імператорську корону, але він не піддався на цю спокусу і уклав мирну угоду із Карлом IV Люксембургом.

Едуард III видав ряд актів, які стосувалися розвитку торгівлі і ремесла, розвитку цехів і їх участі у міському самоврядуванні. При ньому була запроваджена в Англії золота монета – *суверен*. З 1353 р. парламент отримав виключне право встановлювати мита на товари і вовну, як головну англійську експортну продукцію. З 1354 р. пери отримали право суду виключно в палаті лордів у парламенті, а палата громад право призначення контролерів для перевірки звіту про використання королем субсидій.

Великий соціальний резонанс в Англії мала занесена з континенту епідемія чуми у 1348-1349 рр. Від жакливої хвороби померло 2/3 всього населення королівства. Робочих рук не вистачало, а робітники відмовлялися працювати за попередню («до чуми») платню.

Йдучи назустріч побажанням роботодавців, у 1349 р. ордонансом Едуарда III встановлювався примусовий найм населення (віком від 12-ти до 60-ти років) за цінами «до чуми». Всі, хто не годувався з землі і не мав засобів для існування, мусили найматися до тих, хто пропонував їм роботу.

У зв'язку з бурхливим ростом англійської економіки 1351 р. парламент видав спеціальний «Статут про робітників», який встановлював граничний розмір заробітної платні, підвищувати яку в умовах гострого дефіциту робочих рук було суворо заборонено. «Робітниче законодавство» 1351-1361 рр. встановлювало ще більш жорсткі покарання за небажання найматися чи втечу з

роботи (в'язниці, тортури і таврування).

У період війни із Францією англійський король намагався унезалежнити себе і духовенство своєї держави від інтересів авінйонських пап (1309-1378 рр.), які були ставлениками французьких королів. У 1351 р. на розгляд парламенту Едуард III вніс пропозицію про обмеження прав церковного землеволодіння в королівстві. Також у 1352 р. у відповідь на запит духовенства палата громад англійського парламенту порушила клопотання про правочинність церкви збирати десятину з лісу там, де вона раніше не збиралася, зокрема в лісах Південної Англії. Тамтешні лицарі і барони скаржилися, що у випадку продажу лісу в світських володіннях священики збирають десятину не тільки з лісу, але і за кожне велике дерево.

У 1353 р. Едуард III за згодою парламенту заборонив англійському духовенству апелювати до папи у справах підсудних королю. Дозволялося судити в Римі тільки церковні справи. Згідно королівських розпоряджень, схвалених парламентом, не дозволялося вивозити з Англії золоті і срібні монети і король відмовився платити заборгований раніше «Денарій св. Петра». У 1365 р. парламент підтримав короля, відкинувши зверхність папи над законами країни. Було скасовано сплату десятини папі і заборонені будь-які апеляції до нього на рішення королівських судів. Таким чином, Англійське королівство ставало другою державою, після Тевтонського Ордену, яка остаточно задекларувала відмову сплачувати до папської курії будь-які церковні податки.

Від 1362 р. вперше від часу заснування парламенту, за ініціативи короля, англійська мова стала офіційною мовою цієї установи. Так само англійською мовою стала вестися документація світських і церковних судів Англійського королівства. Дозвіл на користування латинською мовою у веденні документації залишався лише у представників чернечих орденів.

Питання про обмеження прав духовенства стосовно збору десятини постало в 60-70-х роках XIV ст. У 1366 р. конфлікт загострився, коли папа (француз за походженням) Урбан V (1362-1370) почав вимагати від короля сплатити величезну нестачу від щорічної податі «Денарію» у 33 тис. марок. Парламент рішуче виступив проти виплати нестачі і цим своїм виступом назавжди зняв питання про сюзеренітет папи над Англією, а тим більше про васалітет англійських королів стосовно французьких монархів.

В останньому десятилітті правління Едуарда III соціальні протиріччя загострилися. Його противники скористалися також із поведінки короля, який відверто жив з коханкою Алісою Перес, відмовився повертати Флорентійським банкірам 1365 тис. флоринів і грозився розпустити парламент. Було призначено регентом третього сина короля герцога Іоанна Ланкастера (старший син Едуард Чорний принц хворів від ран, отриманих в походах і помер у 1376 р., другий син Лайонел помер у 1368 р.).

«Добрий парламент» (1376 р.) віддав до суду двох міністрів та усунув від королівського двору Алісу. Герцог Ланкастер залишався регентом до смерті короля, після чого корона перейшла до сина Чорного принца Річарда II.

В період правління Едуарда III відбулися важливі зміни. Зростало міське населення. Практично було ліквідоване доменіальне володіння на землю.

Далі продовжували скорочуватися посівні площі за рахунок зростання пасовищ. В сільському господарстві використовувалася виключно наймана праця. Плата найманих робітників була досить високою. Нащадки вілланів стали копігольдерами (власниками за копією, оскільки документом на землю у них була копія із протоколів маноріального суду), які платили лорду невелику ренту і виконували незначні повинності, залишаючись особисто вільними. Фрігольдери взагалі користувалися захистом королівських судів та брали участь у виборах в парламент.

Обидві категорії сільського населення, використовуючи найману працю, скуповували землю у бідніших і брали в оренду землю доменів. Їх називали йоменами. Розорені селяни поповнювали ряди найманих робітників і йшли в міста.

Соціальне розшарування охопило і феодалів. Та їх частина, яка чіплялася за малопродуктивне доменіальне господарство, отримала назву «старого дворянства». «Старе дворянство», особливо його верхівка, яка поповнювала свої скарбниці грабунком французьких та шотландських територій, боролася з королем за владу. «Нове дворянство» – джентрі скуповуючи землі розорених сусідів, особливо «старого дворянства», здавало їх в оренду, за допомогою найманої селянської праці вело осушення боліт і викорчовування лісів, згодом активно вкладало гроші у броварі, млини та виробництво шерсті і сукна. Виробництво останнього бурхливо зростало. Купецтво і цехи міст широко використовували сільських майстрів, які виготовляли напівфабрикати. В містах, незважаючи на цехові обмеження, почали з'являтися мануфактури. Стрімко зростали регіональні ринки і міжнародна торгівля. Тепер не шерсть, а сукно стало основною експортною продукцією, а основним ринком збуту англійської вовни і сукна стали Фландрія і згодом міста Північної Італії.

З 1309 р. римські папи знаходилися в Авіньйоні і, зрозуміло, підтримували Францію в ході Сторічної війни. Цей чинник, а також зростання багатства церкви, вплинули на антиклерикальні настрої англійського суспільства. В середині самої церкви ширився рух за її оновлення, що згодом призвело до появи протестантизму.

Предтечею цього руху можна вважати професора Оксфордського університету Джона Вікліфа (1330-1384). Він виступив з тезою про незаконність поборів в Англії на користь папи і потребу підпорядкованості церкви у світських питаннях державній владі.

З цього постулату виводилося право короля на конфіскацію церковного майна і земель. Вікліф був також першим із церковних реформаторів, хто висунув тезу про достатність Священного Писання, і почав наполягати на пріоритеті Слова Божого перед коментарями до нього звичаями Церкви. Він же звернув увагу на те, що прощення гріхів дається благодаттю Божою, котру неможливо заслужити добрими справами. За добрими справами він визнавав тільки психологічне значення: «здійснюючи їх, людина швидше одержить надію, що Бог vdілить їй благодаті, аніж якщо він чинить зло».

У квітні 1377 р. до Англії було відправлено три папські булли в Оксфордський університет, до короля і прелатів з вимогою покарати проповідника єресі. Ще до прибуття папських булл єпископи, очолювані примасом Симоном Садбері викликали Вікліфа на суд, куди він прийшов у супроводі сина короля Джона Гонта, герцога Ланкастера. Перелякані судді не наважилися продовжувати свій трибунал.

Відчувши підтримку влади, особливо Джона Гонта, і широких кіл суспільства, Вікліф виступив проти індульгенцій, права на таємну сповідь, навіть висловив сумнів у сутності Євхаристії та самій доцільності інституту папства і чернецтва. Він навіть категорично заперечував право грішних священиків проводити будь-які богослужіння.

Джон Вікліф здійснив переклад Святого Письма англійською мовою, щоби зробити його доступним для народу. Але його радикальні погляди налякали владу, яка не ризикнула підтримати його до кінця. У 1381-1382 рр. вчення Вікліфа було засуджене, але самого реформатора, завдяки придворним покровителям не чіпали і він мирно доживав віку, будучи парафіяльним священиком сільської парафії Леттерворта. Там він спокійно продовжував писати свої богословські праці і проповідувати аж до своєї смерті, яка сталася в 1384 р. від серцевого нападу під час богослужіння.

Лише через тридцять років, у 1415 р., Констанцький собор оголосив покійного богослова єретиком і наказав спалити його останки, що було виконано в 1428 р.

Поширення вчення Д. Вікліфа, не дивлячись на гоніння, яких в Англії зазнали його послідовники (вікліфісти, або лолларди), продовжувалося підпільно до самої Реформації у XVI ст., а його рукописні твори, потрапивши на материк, спричинилися до масових реформаційних рухів у Західній і Центральній Європі.

Річард II (1377-1399) зайняв престол дванадцятирічним хлопчиком. Регентом став герцог Ланкастер Джон Гонт. Регент відзначався авантюрною вдачею і марнотратністю коштів із державної скарбниці. У 1373 р. він кинув англійське військо у безглуздий похід проти Кастилії, який закінчився поразкою. Цим скористалися французи, які почали успішні наступальні дії проти нечисленних на той час англійських гарнізонів у Бретані і Гієні, а французький флот під командуванням Жана де В'єнна не лише блокував шляхи постачання англійських військ на континенті і перекрив сполучення через Ла Манш, але і розпочав напади на узбережжя Англії. Більшість французьких територій, завойованих англійцями в наслідок успішних кампаній 1346-1356 рр., були втрачені. Загроза французького нападу нависла навіть над англійською столицею, де негайно розпочалося спорудження додаткових міських укріплень.

Для подолання цієї кризової ситуації у 1377-1380 рр. було запроваджено надзвичайний подушний податок від 14-ти літнього віку, який вдарив, насамперед, по багатодітних селянських сім'ях. Збір цього податку спровокував бунт англійських селян. Селяни були переконані що «погані королівські радники чинять зло без відома доброго короля». Заворушення у червні 1381 р. охопили 25 із 40 графств Англії.

У графствах Ессекс та Кент сільський ремісник-покрівельник Уот Тайлер, що непогано знався на військовій справі, організував селянське військо.

13 червня 1381 р. маси селян з Тайлером на чолі увійшли до Лондона. Бунтівники, захопивши місто, палили палаци і страчували чиновників з оточення короля, громили в'язниці і спалили Лондонський архів. Вони вимагали страти найближчих вельмож, в тому числі канцлера архієпископа кентерберійського Симона Садбері.

Зустрівшись 14 червня з бунтівниками у передмісті Лондона Майл-Енді, король погодився на повну відміну статусу вілланів, встановлення єдиного земельного податку в розмірі 4-х пенсів з акру землі, вільну торгівлю по всіх містах та містечках і амністію учасникам бунту. Річард II наказав роздати сотні «визвольних» грамот і селяни почали масово покидати столицю.

Але найбільш радикальні бунтівники з Уотом Тайлером залишилися в місті побачивши перед собою короля-підлітка, вирішили домогтися від нього ще більших поступок. 15 червня король мусив піти на наступну зустріч у лондонському передмісті Смітфілд. Тут бунтівники висунули вимогу відміни «всіх законів», конфіскації і розподілу церковних земель, ліквідації всіх привілеїв знаті і зрівняння у правах станів, свободи користування лісовими і водними угіддями. Молодий король поводився на переговорах напрочуд мужньо, що підбадьорило його оточення. Додавало їм люті й нахабство Уота Тайлера, що сидячи верхи на коні, розмахував кухлем пива перед обличчям короля. У розпал переговорів мер Лондона Вільям Волворт особисто вбив Уота Тайлера ударом ножа в шию. Після цього бунтівники панічно покинули столицю. Решту селянських загонів, які опинилися без командування, було знищено каральними рейдами, які завершилися масовими стратами.

Бунт Уота Тайлера змусив і уряд піти на поступки. Окрім оголошеної королем амністії, було пом'якшене «робітниче законодавство», дозволено збільшити заробітну плату, зменшено податки. Більшість селян було звільнено від статусу вілланів і переведено в статус копігольдерів.

Подальше правління Річарда II супроводжувалося його боротьбою з парламентом, в ході якої у 1386-1387 рр. король навіть звернувся до міщан Лондона, намагаючись підняти їх проти парламенту. Але він зазнав цілковитої поразки і парламент у 1388 р. оголосив зрадниками п'ять найближчих до короля радників (в їх числі канцлера Саффолка, маркіза де Вера, фаворита короля, та лорда Барлі, його колишнього наставника) і засудив їх до страти.

Ініціатива у Сторічній війні перейшла до французів, які відвоювали більшу частину земель, втрачених у середині століття. Врешті було укладене перемир'я в Бретінії (1398 р.) на 28 років, скріплене заручинами короля з 8-річною Ізабеллою, дочкою Карла VI. В королівській родині спалахнула жорстока боротьба, в ході якої герцога Глостера посадили до в'язниці і там вбили, графа Варвіка заслали на острів Мен, графу Кренделю відтяли голову, герцога Генріха Ланкастера прогнали, а по смерті батька позбавили спадку. Королю вдалося відмінити постанови парламенту 1388 р., він добився обрання комітету 18 членів, куди увійшли переважно його прихильники, з правом продовжувати засідання після закриття парламенту.

Призначивши намісником герцога Едмунда Йорка, король вирушив приборкувати Ірландію, де його військо потрапило в оточення і потерпало від голоду. Тим часом герцог Генріх Ланкастер повернувся до Англії, до нього приєдналися граф Нортумберленд та більшість вельмож, а потім і військо герцога Йорка. Річард був заарештований і посаджений у Тауер, де зрікся влади. Парламент у жовтні 1399 р. засудив Річарда II на довічне ув'язнення, а королем проголосив Генріха IV Ланкастера (1399-1413), представника нової династії

Ланкастерів. Прихильники Річарда II підняли бунт на початку 1400 р., який було жорстоко придушено. Після цього Річард був вбитий або помер 6 січня 1400 р. від голодування, яке сам оголосив після загибелі друзів.

Генріх IV Ланкастер, який у 1388 р. вміло використав парламент у боротьбі з попереднім королем, тепер пішов на значні поступки палаті громад, поставивши останню за значенням і впливом вище палати лордів. Він першим, на відміну від своїх франкомовних попередників, заговорив англійською мовою і зробив її мовою свого двору.

Шукаючи підтримки у церкви і потребуючи узаконення влади своєї династії, Генріх IV видав у 1401 р. «Статут про єресі», спрямований проти прихильників Вікліфа лоллардів (від англ. «тихо співати»). Вперше, всупереч нормам Великої Хартії вольностей, в Англійському королівстві запалали вогнища інквізиції. Архієпископ Кентерберійський Томас Арундел (1396-1414), який свого часу усунув від влади Річарда II, разом із парламентом цілком підтримував короля у його діях проти єретиків. Найвідомішим інквізиційним процесом у 1412 р. в Англійському королівстві став великий судовий процес над прихильником лоллардизму лордом Джоном Олдкаслем і десятьма його спільниками. Судовий процес тривав два роки і після жорстоких тортур Д. Олдкасла та інших лоллардів було спалено на площі біля Тауеру.

Через територіальні претензії, стосунки з Францією та Шотландією сильно загострилися, а в Уельсі у 1402-1403 рр. вибухнуло повстання під проводом Оуена Глендовера, яке підтримував французький експедиційний корпус. Однак, у 1410 р. англійські війська знову цілком підкорили Уельс, а ватажок повсталих утік до Франції.

Сам король ще у 1408 р. захворів на проказу і в 1410-1411 рр. країною правив від імені батька його син Генріх, принц Уельський. Перед смертю Генріх IV встиг посваритися із сином і прогнав його із королівської ради.

Принц повернувся вже як король Генріх V (1413-1422). Він пробував завершити війну у Франції, спорядивши у 1414 р. посольство до французького короля Карла VI з пропозицією шлюбу з його дочкою Катериною. Отримавши відмову, він висадився на узбережжі Північної Франції і після півторамісячної облоги захопив порт і фортецю Гарфльор у гирлі Сени. Після блискучої перемоги при Азенкурі (1415 р.) і наступного здобуття Руана (1419 р.) Генріх V добився укладення вигідного мирного договору в Труа у 1420 р., за яким дофін Карл був оголошений бастардом і позбавлений права на престол, яке переходило до англійського короля. Принцеса Катерина ставала його дружиною, а їх майбутні діти мали стати правителями об'єднаного англо-французького королівства. Проте Генріх V несподівано помер від невдалої операції з видалення фурункула у Венсенському замку у серпні 1422 р. У жовтні того ж року номер і французький король Карл VI.

Маленький син Генріха V – Генріх VI (1422-1461) вступив на престол, не маючи навіть року. Регентами стали його дядьки Джон Бедфорд і герцог Глостер. Ледь стримуючи натиск французьких військ, що перейшли у наступ під проводом Жанни д'Арк, до середини 30-х років XV ст. англійці змогли зберегти свою військову присутність і вплив у завойованих ними землях Франції. Незважаючи на те, що в грудні 1431 р. у Парижі було короновано Генріха VI французькою короною, владі англійців було завдано нищівної політичної поразки.

Війна вимагала збільшення податків, що призвело у травні 1450 р. до бунту у графстві Кент, який очолив досвідчений солдат, заможний фрігольдер Джек Кед васал герцога Йорка. Його загони (близько 20 тис. чол.) 2 липня вступили у Лондон, вимагаючи усунути деяких радників короля, обмежити сваволлю лордів на місцях, скасувати «робітниче законодавство», а також включити герцога Йорка до Королівської ради.

Скориставшись цим рухом, герцог Йорк виступив поборником справедливості. Парламент пішов на первинні вимоги бунтівників. Були засуджені і страчені ряд королівських радників, але невдовзі міщани Лондона допомогли гарнізону Тауера витіснити з міста загони бунтівників. Король пообіцяв їм амністію. Але коли Кед розпустив свої загани, його та інших вождів схопили і стратили в середині липня 1450 р.

До 1453 р. англійці зберегли під своїм контролем на континенті лише порт Кале. Незважаючи на цілковиту поразку у війні, англійські королі до 1801 р. продовжували титулювати себе «королями Франції».

Після припинення війни проти Франції партія герцога Глостера, регента у часи молодості короля, зіткнулася з партією кардинала Бофора. Лорд Бедфорд, який стримував обидві сторони, помер у Франції. Смерть вождів обох угруповань знаті за нез'ясованих обставин у 1447 р. лише замінила лідерів. Ними стали Герцог Йорк та лорд Саффолк. У 1450 р. Йорк, скориставшись бунтом, усунув Саффолка, а у 1453 р. став протектором королівства у зв'язку з психічною хворобою короля. Але король видужав і у 1455 р. герцога позбавили влади.

Тоді обурений вельможа зібрав військо і розпочав облогу Лондона. 22 травня 1455 р. битвою при Сент-Олбансі герцог Йорк почав війну Білої і Червоної троянди (1455-1485) за престол між Ланкастерами (на гербі яких була червона троянда) та Йорками (на гербі яких була біла троянда). Обидві бічні гілки королівської родипи мали законне право на владу. Ланкастерів переважно підтримували барони Північної Англії, а Йорків південноанглійські барони та багаті міста з Лондоном на чолі. Англійські феодали почали нищити не лише оди одного, але і родини своїх суперників, не гребуючи навіть організацією вбивств немовлят у колисках.

Велика кількість всіх верств населення згрупувалася навколо Ланкастерів, яких очолив далекий нащадок цієї родини Генріх Тюдор. Останній із наwerbованим у Франції військом висадився в Англії 7-8 серпня 1485 р. До нього приєдналися навіть прихильники Йорків. Річард III зібрав майже 20-тисячне військо і у битві при Босворті 22 серпня 1485 р. боровся відчайдушно, але був розбитий і смертельно поранений. Ця битва остаточно довела слабкість лицарського війська, продемонструвавши перевагу вогнепальної зброї.

Переможець битви при Босворті Генріх VII Тюдор (1485-1503) завершив перетворення Англії на абсолютну монархію з парламентом, в якому вже головну роль відігравала нове дворянство і міста, в яких вже панівними були стосунки на основі найманої праці та позичкового капіталу і мануфактурне виробництво. Землі 12-ти впливових баронів і більше 100 членів палати лордів було конфісковано на користь короля. Генріх VII шлюбом із представницею роду Йорків Єлизаветою, примирив обидва раніше ворогуючі феодальні роди. Окрім того, завдяки внормуванню податків і фінансової системи королівства загалом, королем було започатковано широкомасштабне будівництво військово-морського флоту, який у наступних століттях перетворив Англію на «володарку морів».

У період панування феодалізму в Англії було скластися національне єдність. Але відомі елементи нації виникали поступово ще докапіталістичний період. Наприкінці XIV – початку XV в. оформилася єдина загальноанглійська мова на основі лондонського діалекту, що збагатив свої словникові фонди за рахунок французької та латинської мов. Ця англійська мова стала загальноприйнятою розмовною та літературною мовою. Припинення після 1485 феодальних усобиць, що роздирали Англію, створило передумови для виникнення сталої спільності території. Розвиток внутрішнього ринку і зміцнення економічних зв'язків між окремими частинами країни сприяли встановленню спільності економічного життя Англії.

Почали складатися і спеціальні національні особливості психічного складу та культури, що отримали особливо яскравий вираз у літературі англійською мовою.

2.3. Етносоціальний та політичний розвиток Франції

Початковий успіх у війні був на боці Англії, яка здобула великі перемоги над французькими військами у двох великих битвах - при Кресі (1346) і при Пуатьє (1356). Враження, проведене у Франції розгромом французької армії при Пуатьє, було буквально приголомшливим. «До лицарів, які повернулися з поля битви, — писав один із сучасників, — народ ставився з такою великою ненавистю і з таким осудом, що в добрих містах їх зустрічали палицями...». Такими великими невдачами розпочалася Сторічна війна для Франції.

Цілком зрозуміло, що військові поразки підірвали будь-який авторитет перших Валуа. Вже після поразки при Кресі на скликаних Філіпом VI Генеральних штатах городяни висловили відкрите своє невдоволення королівською політикою і радниками короля. Ще важчою для народних мас була поразка за Пуатьє. Від війни страждали насамперед селяни. Їх господарства були розорені, а феодална експлуатація у зв'язку з військовими витратами все зростала. Тому в селянських масах назрівало все більше невдоволення існуючим порядком речей.

Таке ж незадоволення наростало і в містах. Війна підривала ремесло і торгівлю. Ремісники виявлялися змушеними закривати свої майстерні та викидати підмайстрів та учнів на вулицю. Тяжкі податки, які платили городяни на ведення війни, пропадали, як вони думали, абсолютно безрезультатно, бо лицарі зазнавали однієї поразки за іншою. Невдале ведення війни свідчило про те, що уряд не міг організувати оборону країни і вигнати з неї загарбників.

Найбільш яскраво невдоволення урядом, що охопило всі верстви міського населення, виявилось в Парижі - найбільшому торгово-ремісничому центрі і столиці Франції.

Генеральні штати, зібрані в 1356 дофіном Карлом, спадкоємцем французького короля Іоанна Доброго, що знаходився в полоні, виявилися фактично в руках городян і пред'явили Карлу ряд вимог. Головним з них була вимога, щоб король підкорявся у всіх своїх діях контролю особливої ради, обраної Генеральними штатами. Дофін Карл відмовився виконати ці вимоги та розпустив Генеральні штати.

У відповідь на такі дії дофіна в Парижі спалахнуло народне повстання, на чолі якого став купецький старшина міста Етьєн Марсель. Наляканий повстанням, дофін Карл був змушений скликати нові Генеральні штати (1357 р.), куди не з'явилися багато представників духовництва і дворян, також залякані повстанням. Таким чином, Генеральні штати 1357 знову опинилися у владі городян, які тепер зажадали вже докорінної реформи державного управління.

Карл був змушений опублікувати так званий «Великий березневий ордонанс» (указ), в якому намічалось проведення низки реформ. Урядова влада фактично потрапляла до рук Генеральних штатів. Відповідно до цього ордонансу Генеральні штати отримували право збиратися для обговорення державних справ регулярно двічі на рік без королівського дозволу, тобто самостійно. Стягнення податків без дозволу Генеральних штатів категорично заборонялося. Нарешті Генеральні штати отримували право призначати королівських радників.

У той самий час Карл поспішив укласти перемир'я з англійцями і заборонив населенню Франції коритися комісії, обраної Генеральними штатами. У результаті лютому 1358 р. у Парижі спалахнуло нове повстання.

«У четвер, 22 лютого 1358 року, вранці.., — писав автор «Великих хронік», — купецький старшина (тобто Етьєн Марсель) наказав зібратися на площу св. Іллі біля палацу всім паризьким ремісникам озброєними. Їх зібралося близько 3 000 чоловік... Після цього купецький старшина у супроводі кількох прихильників піднявся в кімнату монсінйора герцога (тобто дофіна Карла) у палаці, що містилася на верхньому поверсі; вони знайшли там герцога, до якого купецький старшина звернувся коротко з такою промовою: «Монсінйор! Не дивуйтеся тому, що ви побачите, тому що необхідно, щоб це було здійснено!». Потім повсталі кинулися на двох представників вищої феодалної знаті, що знаходилися в кімнаті дофіна, і вбили їх. Проте самому дофіну Етьєн Марсель обіцяв повну безпеку та заступництво.

Потім Етьєн Марсель відправився в міську ратушу і там звернувся з промовою до великого натовпу озброєних ремісників, які чекали його на площі, заявивши, що все скоєне було зроблено на користь країни. Етьєн Марсель просив у присутніх підтримки. Повсталі одностайно відповіли, що вони схвалюють і «готові жити і померти з купецьким старшиною». Дофін прийняв вимоги повсталих і підтвердив «Великий березневий ордонанс» 1357 року.

Незважаючи на те, що багата міська верхівка, представлена купецьким старшиною Етьєном Марселем, прагнула всіляко захистити і убезпечити королівську владу від замахів з боку народних мас, дофін Карл, звичайно, не міг відчувати себе в безпеці в Парижі, що потрапив до рук повсталого народу. Тож незабаром дофін таємно втік із міста і почав збирати війська для розправи із повсталими. Через деякий час дофін за допомогою зібраних феодалних загонів зумів зайняти ряд фортець на півночі Франції і відрізати дороги до Парижа, якими столиця отримувала провіант. Місту загрожував голод.

Але в цей час у парижан з'явився новий союзник від імені повсталих селян. Повстання селян на півночі від Франції, розпочате кінці травня 1358 р., було однією з найбільших селянських антифеодальних повстань у Європі у середні віки. Воно отримало назву «Жакерії» від прізвиська французьких селян «Жак-боном» («Жак-простак»), яку їм дали дворяни. Жакерія стала відповіддю селянства ту нещадну експлуатацію, якої воно піддавалося із боку феодалів за умов тривалого у Франції зростання товарного виробництва та обміну.

Безпосередня причина повстання полягала в різкому погіршенні становища селянства у зв'язку зі Столітньою війною. Англійські війська господарювали у Франції, як у себе вдома, руйнуючи селянські господарства. Французькі війська діяли так само. У перервах між військовими діями селян грабували найманці, що залишалися не при справі.

За словами Жана де Венетта: «У цьому 1358 році багато неукріплених сіл перетворили свої церкви на справжні замки. Їх обкопали ровами, встановили на баштах і дзвіницях воєнні машини, аби захищатися в разі нападу, а це, здається, траплялося дуже часто. У цьому році виноградники не обробляли, поля не засівали і не орали, бики та вівці не ходили пасовиськами. Церкви й будинки всюди постраждали від пожеж або перетворилися на руїни. Розпачлива убогість панувала всюди, і особливо серед селян, бо сеньйори посилювали їхні страждання, відбираючи в них і майно, і їхнє бідне життя. У цей час ті, хто повинен був би захищати народ, гнобили його не менше за ворога».

Феодальний гніт в умовах повного руйнування селянського господарства під час Сторічної війни лягав на селянство нестерпною тяжкістю. Крім того, з зубожілих селян вимагали сплати високих податків, а після битви при Пуатьє - нових платежів для викупу короля і сеньйорів з полону.

Повстання селян спалахнуло стихійно. Коли дофін розпорядився відрізати всі підходи до Парижа, то сеньйори почали приводити свої замки на околицях міста у бойову готовність. Усі роботи зі зміцнення замків впали на плечі селян. До того ж селяни піддавалися нескінченним насильствам з боку солдатів дофіна Карла, які жили пограбуванням місцевого населення. 25 травня 1358 р. один із таких солдатських загонів було знищено селянами, які після цього вирішили виступити зі зброєю в руках проти сеньйорів. Повстання, яке почалося в Бовезі, швидко поширилося в Пікардії, Іль-де-Франсі і частково в Шампані, охопивши значну частину території Північної Франції.

Повстання розвивалося без заздалегідь продуманого плану. Повсталі селяни громили феодальні замки, вбивали феодалів, захоплених ними в полон, і спалювали всі документи, в яких були зафіксовані селянські повинності. Письмової програми у повсталих не було, вони формулювали свої вимоги усно, зводячи їх до одного: «Вимагати всіх знатних людей до останнього!». «Деякі люди з сіл, — писав один із хроністів, всі симпатії якого перебували на боці феодалів, — зібралися без вождя в Бовезі, і спочатку їх було не більше 100 чоловік. Вони казали, що дворянство королівства Франції — лицарі і зброєносці — зганьбило і зрадило королівство і було б великим благом їх знищити». Малюючи картини народного гніву, спрямованого проти експлуататорів, той же хроніст писав, як за кілька днів повсталі селяни «...помножилися настільки, що їх було вже добрих 6 тисяч; всюди, де вони проходили, їх кількість зростала, бо кожен із людей їхнього звання за ними слідував...».

Незабаром у повсталих селян, які здійснювали революційну розправу з феодалами, з'явився керівник - Гільйом Каль, родом з бовезійського села Мело. Мабуть, добре знайомий з військовою справою, Гільйом Каль став «генеральним капітаном жаків». Він створив щось на кшталт канцелярії, мав свою власну печатку та видавав накази.

Організувавши повсталих селян у десятки, він поставив на чолі кожного десятка десятника, підпорядкував цих десятників капітанам, а капітанів - вже безпосередньо собі.

Розумний і далекоглядний, остаточно відданий інтересам повсталих, Гільйом Каль чудово розумів, що розрізненим і погано озброєним селянам необхідний сильний союзник від імені городян, і намагався встановити зв'язки з Етьєном Марселем. Він відправив до Парижа делегацію з проханням допомогти селянам у їх боротьбі з феодалами і одразу ж рушив до Комп'єна. Проте багаті городяни не пустили туди повсталих селян. Те саме сталося в Санлісі та Ам'єні.

Зрозуміло, заможні городяни, в руках яких знаходилося міське управління, були не проти використовувати селянський рух у своїх цілях для розгрому найближчих феодальних замків, для надання тиску на дофіна Карла та ін. Але йти на союз з повсталими селянами ці городяни не наважувалися. Багаті городяни боялися за своє власне становище та майно, побоювалися розгортання революційного руху та прагнули поставити йому перепони. Вони були готові піти швидше на союз із панівним класом, отримавши від нього потрібні їм поступки, ніж на союз із революційним народом. Селянам співчували лише малозабезпечені верстви городян, які надали повсталим підтримку. Однак не ці верстви визначали політику міст, бо біднота не грала в них великої політичної ролі.

Позиція Етьєна Марселя уособлювала відношення заможної частини міського населення до повсталих селян. З одного боку, Етьєн Марсель вступив у зв'язок з селянськими загонами і навіть послав їм на допомогу загін парижан для того, щоб зруйнувати укріплення, зведені між Сеною і Уазою феодалами і заважали підвезення продовольства в Париж. З іншого боку, Етьєн Марсель відкликав свій загін назад саме в той момент, коли він найбільше був потрібен Гільому Калю, і залишив селян віч-на-віч з чудово озброєним ворогом.

У цей час проти селян, швидкі успіхи яких у перші дні повстання пояснювалися розгубленістю зненацька захопленого і охопленого панікою дворянства, що шукав порятунку лише втечею, виступив новий ворог — король Наварри Карл Злий. Бажаючи захопити в свої руки французький престол, він спробував скористатися загальною розгубленістю, що охопила правлячі кола французького суспільства після того, як король Іоан Добрий був захоплений в полон англійцями. Таким чином, проти селян одночасно виступили і загони дофіна Карла та загони короля Наваррського Карла Злого.

Перший удар повсталим завдав Карл Злий. З добре озброєним військом тисячу чоловік він підійшов до села Мело, де розташувалися головні сили повсталих. Гільйом Каль справедливо вирішив, що перемогти в бою на відкритому місці селяни не зможуть, і почав їх умовляти рушити до Парижа. Але селяни не хотіли слухати порад свого ватажка, заявляючи, що вони не відступлять ні на крок, оскільки досить сильні, щоб боротися з дворянами. Тоді Гільйом Каль організував свою армію для битви. Він вдало розташував селянські загони на пагорбі, що панував над навколишньою місцевістю.

Позиція, яку зайняли загони Гільйома Каля, виглядала настільки великою, а самі селяни були сповнені такого бойового запалу, що Карл Злий протягом кількох днів не наважувався напасти на повсталих. Тоді Карл Злий викликав до себе в табір Гільйома Каля, нібито для переговорів, а коли Гільйом, не забезпечивши своєї безпеки заручниками, з'явився до короля Наваррського, той наказав його схопити і закувати в ланцюзі. Одночасно було дано сигнал до атаки на селянський табір, і селяни, які залишилися без досвідченого і вмілого ватажка, були швидко розбиті. Інший дворянський загін, що йшов на допомогу Карлу, зустрівши повсталих селян, теж обрушився на них, знищив без жодної пощади більше 1300 чоловік, а потім ще 800 селян.

До 24 червня, за свідченням сучасників, загинуло щонайменше 20 тис. селян. Кривава розправа озвірілих феодалів над селянами припинилася лише у серпні 1358 р., коли дворяни злякалися, що не буде кому прибирати їхні поля. Самого Гільйома Каля Карл Злий піддав болісним тортурам. У придушенні селянського повстання брали однакову участь і французькі, і англійські лицарі, які в цей момент забули про свої розбіжності перед загальною небезпекою, що загрожувала їх панування, і з рівною жорстокістю вбивали повсталих селян.

Так закінчилося велике селянське повстання у Франції. Селяни зазнали поразки. Основними причинами цієї невдачі були: розрізненість, неорганізованість і стихійність селянського повстання, зрада з боку заможних городян і, найголовніше, відсутність лідера, який зумів би стати на чолі селянства і повести його на боротьбу. Проте, незважаючи на кінцеву невдачу, Жакерія мала величезне значення для народних мас. Після Жакерії феодали довго не наважувалися посилювати експлуатацію селян. Жакерія сприяла також швидшому звільненню селян від особистої залежності. Таким чином, селянське повстання, спрямоване проти феодалської експлуатації і розхитував феодалський лад, полегшило певною мірою становище народних мас.

Після того, як було зламано опір селян, настала черга повсталого Парижа. Панування купецької верхівки у столиці не принесло жодного полегшення народним масам. Міська біднота не бажала далі підтримувати Етьєна Марселя в його боротьбі з дофіном. Сам же Етьєн Марсель, наляканий розмахом революційних подій і віддавав перевагу, як і всі багаті городяни, союзу з феодалами та, вступив у переговори з Карлом Злим і хотів, мабуть, здати йому столицю Франції. Однак цей намір Етьєн Марсель не встиг здійснити. Уночі, під час обходу сторожових постів, він був убитий прихильниками дофіна Карла, який після цього був упущений у місто. Повернувшись до Парижа, дофін Карл жорстоко розправився з головними учасниками міського повстання.

Наляканий народними повстаннями, королівський уряд поспішило домовитися з англійцями і уклав в 1360 мир у Бретінії, за яким англійці отримали захоплену ними ще в 1347 фортеця Кале, а також і весь південний захід Франції.

Після смерті Карла V в історії Франції настав період, що характеризувався тимчасовим занепадом центральної влади і виникненням у країні нових феодальних смут. Розпаданню країни на окремі феодальні володіння було пов'язане з ослабленням королівської влади в роки правління Карла VI (1380-1422), що втратив розум і прозваного Божевільним. Скориставшись слабкістю центральної влади, почесні феодалі, які не встигли забути про свої колишні вольності, знову виступили на сцену.

Боротьбу між собою вели в цей час в основному дві групи феодалів. Одну з них очолювали герцоги бургундські (партія бургундців). На чолі другого угруповання перебували прихильники герцога Орлеанського - графи Арманьяки. На їхнє ім'я ця «партія» королівської орієнтації отримала назву «партія арманьяків». Обидві сторони однаково руйнували політичну єдність Французького королівства. Нескінченні грошові побори з боку представників цих клік всією своєю вагою падали на плечі селян і ремісників, які зовсім збідніли за час війни та феодальних усобиць. За свідченням сучасних авторів хронік, селяни продавали все аж до соломи, на якій вони спали, і все-таки не були в змозі заплатити навіть половину того, що з них вимагали; вони бігли з сіл і наповнювали передмістя Парижа, збільшуючи кількість безробітних, а ремісники залишали майстерні і йшли за кордон. Слабкий королівський уряд не був спроможний ні налагодити порядок у країні, ні організувати опір англійцям, які продовжували свої вторгнення до Франції і початку XV століття майже повністю спустошили Нормандію, Пікардію, Пуату і Аквітанію.

Не дивно, що кінець XIV і особливо початок XV століття, відзначені повним руйнуванням Франції та дезорганізацією її державного апарату в результаті безперервної боротьби феодалських класів за владу, були періодом гострої боротьби народних мас з феодалами. У 1382 р. спалахнуло повстання в Руані, де люті народних мас обрушилася на королівських чиновників, вище духовенство та представників міської верхівки. Майже одночасно відбулися антифеодальні повстання і в інших містах Франції (Ліоні, Орлеані, Ам'єні, Сен-Кантені, Реймсі).

У тому ж 1382 р. піднявся на боротьбу і Париж, де вибухнуло повстання так званих майотенів («озброєних молотами»), що почалося як рух, спрямований проти податкового гніту з боку феодалської держави, а потім звернувся також проти вищого духовенства і городських багатіїв. Близько 4 тис. повсталих (ремісників та дрібних торговців) напали на склад зброї та захопили бойові свинцеві молоти. Заявляючи, що молотами вони здобудуть свободу всієї Франції, повсталі обложили найбагатші абатства Парижа і піддали їх повному спустошенню. Відкупників та лихварів «озброєні молотами» знищували без жодної пощади. Були звільнені з в'язниць ув'язнені. Зляканий королівський уряд поспішно погодився скасувати додаткові податки, а також дарувати всезагальну амністію повсталим. Одночасно загони багатих городян, що опам'яталися від первісної паніки, почали роззброювати повсталих і заарештовувати їх ватажків. Незважаючи на обіцянки амністії, багато заарештованих були віддані королем смертної кари.

У 80-ті роки XIV в. почався селянський рух у Центральній та Південній Франції (Овернь, Пуату, Лангедок). Воно отримало найменування «руху тюшенів» (слово тюшен одні дослідники виробляють від слова louches, що означає лісок або гайок, вважаючи, що воно означає «що ховається в лісі», а інші від найменування повсталих у цей же час селян у Північній Італії -

тукінов). Боротьба тюшенів, подібно до Жакерії, мала яскраво виражений антифеодальний характер: повсталі розправлялися з дворянами і королівськими чиновниками і знищували представників духовенства. Характерною рисою руху тюшенів в Лангедоку був тісний зв'язок селянських виступів з виступами міських робітників, які боролися проти довільного розподілу податків міською верхівкою і розправлялися з багатими купцями і лихварями. При цьому тюшени нерідко вели партизанську боротьбу з англійцями. Рух цей, що досяг найбільшого розмаху в 1384 р., зміг бути придушене тільки об'єднаними загонами королівського намісника в Оверні і Лангедоку герцога Беррійського, великих феодалів і багатих городян.

У 1413 р. у Парижі спалахнуло нове збройне повстання. На ім'я одного з його вождів, Симона Кабоша, воно отримало назву «повстання кабошенів». Це повстання, в якому з найбільшою силою виявилось збентеження народу, який страждав від непомірних поневірянь, стало кульмінаційним пунктом у русі паризьких народних мас, що почався ще в 1411 р.

Париж у цей час був найбільшим торгово-ремісничим центром країни з численним ремісничим населенням (за свідченням сучасників, у столиці налічувалося понад 40 тис. ремісників) і різноманітними цехами і торговими корпораціями (тих та інших було понад 350). Серед них особливо виділялася корпорація м'ясників Великої бійні, яким підкорялися цехи живодерів, дубильників шкір, кушнірів і т. д. Ці цехи й взяли активну участь у повстанні кабош'єнів. Крім них, у повстанні брали участь ремісники, які прибули у пошуках роботи до Парижа з інших міст, і велика кількість селянської бідноти.

Повстання, основною рушійною силою якого виступала міська біднота, тривало з 27 квітня по 4 вересня 1413 р. Повсталі вимагали від уряду негайного проведення державних реформ, налагодження порядку в країні та схвалення дій повсталих, оскільки ці дії, за їхніми словами, мали на увазі благо Французького

королівства і самого короля.

Королівський уряд змушений був опублікувати ордонанс, в якому найбільше місце було приділено реорганізації фінансового, судового та військового управління. Однак ордонанс цей залишився лише на папері. Незважаючи на поміркованість ордонансу, тобто прагнення його укладачів провести державні реформи при збереженні за королем всієї його влади, відразу ж після придушення повстання кабош'єнів силами заможних городян і військових загонів арманьяків цей ордонанс був скасований.

Феодалні усобиці надзвичайно послабили військову міць Франції. Цим користувалися англійці. У 1415 р. англійський король Генріх V відновив військові дії, пред'явивши претензії на французьку корону, подібні до тих, які свого часу пред'являв Едуард III. На бік англійців стала кліка бургундського герцога, котрий вважав себе у цей час набагато більше пов'язаним з Англією, ніж із Францією, бо на початку XV ст. до складу Бургундського герцогства входили такі області, як Фландрія та Брабант. Початок військових дій ознаменувався перемогою англійців у битві при Азенкурі (1415). Після цього англійці швидко опанували всю півночі Франції, в тому числі і Парижем. Генріх V оголосив свого сина наступником французького престолу.

Таким чином, Франція виявилася як би розділеною на дві частини: північ оволоділи англійці, а центр і південь країни залишалися в руках у французів. У такому стані Франція була кілька років. У 1428 р. англійці розпочали новий наступ проти французів і обложили Орлеан, який був опорним пунктом Карла VII. Захоплення Орлеана створило можливість просування англійської армії на південь Франції. Природно тому, що навколо Орлеана були зосереджені кращі французькі сили, які чинили ворогові завзятий опір.

Панування та господарювання англійців у Північній Франції лягали нестерпним гнітом на французький народ. Цей гніт посилювали лиха війни, безперервна боротьба феодалських клік, і навіть голод і епідемії. Широкі селянські маси, розорені нескінченною війною, феодалськими усобицями і жорстокою експлуатацією, почали створювати партизанські загони для боротьби з англійцями. Найбільш потужний партизанський рух розгорнувся в Нормандії, де загони, що складалися з селян, а часто ремісників і міської бідноти, вели наполегливу повсякденну боротьбу з англійцями. Свій єдиний порятунок народні маси бачили у вигнанні англійців, вважаючи при цьому необхідним зміцнити королівську владу, яка, на їхню думку, мала відстояти Францію від англійських загарбників і припинити нескінченну боротьбу між феодалами.

Виразницею патріотичних настроїв народних мас стала Жанна д'Арк, проста селянська дівчина. Вона народилася 1412 р. у селищі Домремі, розташованому на кордоні Шампані та Лотарингії. Як свідчать сучасники подій, у Жанни з 1425 р. під впливом важких картин дійсності почалися галюцинації, тобто їй стало здаватися, що вона чує деякі голоси (як вона вважала, «святих»), які говорили Жанні, що саме їй призначено врятувати Францію від англійців. Вражена своїми галюцинаціями, Жанна вирушила до найближчого містечка Вокулер і розповіла там про нібито покладену на неї богом визвольну місію. Переконані її щирістю, жителі Вокулера склалися та купили їй військовий одяг, зброю та коня. Жанна вирушила до Шинона, де в цей час був Карл.

Під тиском нескінченних військових поразок, небезпеки, яка загрожувала Орлеану, і безвиході свого становища Карл змушений був вислухати представницю патріотично налаштованих народних мас. 22 квітня 1429 р. Жанна була оголошена «керівницею військових дій». Генеральна битва за Орлеан почалося на самому початку травня 1429 р.

У результаті патріотичного підйому французької армії і городян Орлеана облогу з міста було знято, а Жанну почали називати в народі Орлеанської діви. Після битви за Орлеан Жанна вирушила до нерішучого і боягузливого дофіна Карла і зажадала військового походу в Реймс для того, щоб коронувати там Карла. Вплив Жанни та її прихильників після орлеанської перемоги був такий великий, що дофін, нарешті, погодився вирушити до Реймсу. Дорогою французи опанували низку міст, які перебували під владою англійців, зокрема містом Труа. У Реймсі Карла було короновано.

Патріотичний підйом французького народу, що так яскраво виразився в партизанському русі і в діяльності Жанни д'Арк, не тільки не слабшав, але ставав все більш могутнім. Англійці почали терпіти у боротьбі з французами одну невдачу за іншою. У 1453 р. Сторічна війна закінчилася перемогою французів. Народні маси врятували існування Франції як самостійної держави.

Зумовлене подальшим зростанням економічних зв'язків усередині країни та прискорене визвольною війною французького народу, що згуртувався у боротьбі проти іноземних загарбників, об'єднання Французької держави у XV ст. пішло особливо швидко. У результаті перемоги над Англією з територією Французького королівства остаточно возз'єдналися його південно-західні володіння, які тривалий час перебували під владою англійців. У другій половині XV ст. процес територіального об'єднання Французького держави був переважно завершено.

Зростання державної централізації Франції знайшло своє відображення в подальшому посиленні королівської влади при Карлі VII (1422-1461) і особливо за його сина Людовіка XI (1461-1483). Карл VII за час свого царювання провів дві важливі реформи – фінансову та військову. Він ввів постійні податки і постійну найману армію, що цілком залежала від королівської влади. За Людовіка XI Французьке королівство зробило ще крок вперед шляхом

державного об'єднання і центральна влада здобула рішучу перемогу над політичною роздробленістю. Людовік XI жорстоко розправлявся з великими феодалами, що повставали проти його влади. Він був великим політичним діячем, який прагнув усіма способами покінчити з феодалною роздробленістю держави.

Правління Людовіка XI було як би напередодні абсолютної монархії у Франції. Король прагнув правити за допомогою своїх королівських чиновників та королівської ради, дедалі рідше скликаючи Генеральні штати. Феодална політична надбудова почала набувати, таким чином, нову форму, яка проіснувала аж до 1789 р. і була знищена лише в результаті буржуазної революції.

ВИСНОВКИ

Сторічна війна (1337-1453) стала знаковим періодом в історії Франції та Англії, глибоко вплинувши на формування національної ідентичності в обох країнах. Цей тривалий конфлікт не лише спричинив політичні та економічні зміни, але й мав значний вплив на самосвідомість та єднання народів.

Англо-французькі протиріччя протягом усього періоду свого існування мали великий вплив на міжнародній арені, а з кінця XIII ст. і на початок Сторічної війни зайняли чи не головне місце у системі міжнародного життя західноєвропейського регіону.

Основою цих протиріч була проблема континентальних володінь англійських королів у Франції, витоки якої сягають своїм корінням середини XI ст. Ситуація посилюється вже XII в. у зв'язку з сходженням на англійський престол васала французького короля Генріха Плантагенета. У результаті під владою англійської корони виявилася значна частина французьких земель – так звана Анжуйська імперія. З цього часу починається тривалий період конфронтації між обома монархіями, в ході якого Плантагенети втратили значну частину своїх континентальних володінь, що було закріплено Паризьким мирним договором 1259 територією, що залишалася під владою англійських королів, було герцогство Гієнське на південному заході Франції, за яке вони ставали васалами Капетинг. Саме ця територія протягом кількох попередніх десятиліть Сторічна війна була головним пунктом протиріч між Англією та Францією. І що менше за своїми розмірами вона ставала, то більше загострювалася боротьба навколо неї.

Одним із найгостріших питань у англо-французьких відносинах було положення про васальний омаж. Англійські королі намагалися уникнути його принесення або принаймні відстрочити, для французької сторони це було важливим питанням.

Саме взаємна непоступливість у питанні відігравала значну роль у неможливості мирного врегулювання конфлікту. Наприкінці 20-х років XIV ст. ситуацію ще більше загостило династичне питання, коли були відхилені права англійського короля французькою престол.

Розуміючи неминучість військового зіткнення через Гієнь обидві сторони прагнули заручитися підтримкою на міжнародних арені. Можна говорити, що в пошуках союзників і Англія, і Франція орієнтувалися те що, що основою для військово-політичного союзу має бути наявність спільного ворога. Розгортання чергового локального зіткнення в Гієні 1294—1305 супроводжувалося залученням до орбіти англо-французьких протиріч Шотландського королівства та Фландрського графства. В результаті ув'язнення франко-шотландського союзу 1295 р. Англія опинилася перед небезпекою боротьби на два фронти. Якщо для Франції було вигідно стимулювати антианглійську боротьбу шотландців, то в самій Шотландії союз із Капетингами розглядався як вирішення своєї основної проблеми – здобуття незалежності.

Більше того, у багатьох ситуаціях Шотландії вдавалося використати протиріччя між Англією та Францією задля досягнення значних політичних успіхів. Показово те, що франко-шотландський союз стає важливим постійно чинним фактором розвитку міжнародних відносин у Західній Європі та отримує міжнародне визнання.

Англія ж в умовах чергового збройного протистояння у Гієні та укладання франко-шотландського союзу, спрямованого проти неї, прагнуло і сама заручитися міжнародною підтримкою. Вдало скориставшись франко-фландрських протиріч, Плантагенети докладали всіх зусиль для укладання союзу з Фландрією.

І хоча реальних результатів досягнуто не було, а політика лавірування між Францією та Англією, до якої вдався граф Фландрський, потерпілий крах, загроза англо-фландрського союзу й надалі становила небезпеку для французької корони. Адже незважаючи на те, що графи Фландрські перетворилися на вірних васалів Капетингів, фландрські міста бачили у союзі з англійським королем єдиний шлях збереження своєї незалежності.

У період назрівання Сторічної війни важлива роль відводилася дипломатичній боротьбі в інших князівствах Нідерландів, на той час перебували у владі як Франції, і Священної Римської імперії. Їх роль у англо-французькому протистоянні, як і самої Священної Римської імперії, найбільше проявилася в останнє десятиліття перед Сторічною війною. Серед їх слід виділити герцогство Брабант, графство Гельдерн та графство Голландія Зеландія Ено (Геннегау). Якщо політика англійського короля характеризувалася рішучими діями у процесі створення антифранцузької коаліції, то французький монарх, будучи впевненим у своїх позиціях у Нідерландах припустився ряду дипломатичних помилок щодо місцевих правителів. Грубо втручаючись у їхні внутрішні справи та демонструючи повна зневага до їхніх політичних інтересів, французький король певною мірою зумовив їхній перехід на бік Англії в неминучій війні.

Водночас цю війну не можна розглядати лише як суто військове протистояння. Її причини та наслідки безпосередньо відображають процеси, що відбувалися в Англії та Франції. Потреба у феодалній експансії, новим територіям, невладжені міждержавні проблеми — все це призвело до війни.

Загалом, основними причинами війни були претензії англійських монархів на французький престол, прагнення Франції до триторіальної єдності і бажання Англії зробити Гасконь своєю територією.

Проаналізувавши історію війни, варто зазначити, що перший етап Сторічної війни завершився укладанням важкого для Франції мирного договору у Бретані, яким Франція втратила землі на південь від Луари і порт Кале. Народ Франції був вкрай незадоволений високими податками і своїм бідним становищем, що виявлялося в повстаннях. Економіка країни було підірваною.

Другий етап закінчився перемир'ям між Англією і Францією, яке не вирішувало жодного спірного питання.

Третій етап був найкоротшим етапом історія війни. Після нової висадки англійської армії на півночі Франції і страшної поразки французів при Азенкурі самостійне існування Французького королівства опинилося під загрозою.

Четвертий етап став заключним в історії Сторічної війни. Завдяки своєму народу, майже вся територія Франції (крім Кале) була звільнена від англійців.

Загалом, варто зазначити, що досвід участі багатьох західноєвропейських країн у конфлікті між Англією та Францією сприяв затвердження практики групування міжнародних сил у наступний період англо-французького протистояння, яким і стала Сторічна війна.

Перемога над Англією стимулювала об'єднання французьких земель під владою короля. Війна продемонструвала необхідність єдиного та сильного керівництва, що призвело до централізації влади та становлення Франції як потужної національної держави.

Спільна боротьба проти ворога згуртувала французький народ, акцентуючи спільну мову, культуру та історичну спадщину. Війна сприяла формуванню чіткої національної ідентичності, де французи усвідомили себе як єдиний народ з власною самобутністю.

Сторічна війна продемонструвала зростаючу силу та вплив простих людей на хід історії. Народний опір англійській окупації став ключовим фактором у перемозі Франції.

Війна підкреслила важливість єднання та згуртованості всього населення перед лицем зовнішньої загрози.

Війна з акцентом на піхоту та вогнепальну зброю знаменувала занепад феодальної системи та лицарства. Сторічна війна продемонструвала, що старі методи ведення війни більше не є ефективними, що стимулювало розвиток нових військових технологій та організації.

Англійська корона змушена була відмовитися від планів створення імперії на Британських островах та континенті. Сторічна війна виснажила ресурси Англії та продемонструвала неможливість одночасно вести війну на двох фронтах.

Досвід Сторічної війни стимулював перехід від феодального ополчення до регулярної армії. Війна з Францією також стимулювала розвиток англійської національної ідентичності. Англійці усвідомили себе як окремий народ зі своїми інтересами та прагненнями.

Щодо загальних наслідків Сторічної війни, то війна сприяла еволюції політичної системи Європи, знаменуючи занепад феодалізму та становлення централізованих монархій. Сторічна війна продемонструвала неефективність феодальної системи та стимулювала розвиток нових форм правління.

Численні дипломатичні угоди, укладені під час війни, заклали основи для подальшого розвитку системи міжнародних відносин. Сторічна війна стимулювала розвиток дипломатії та визнання суверенітету держав.

Загалом, Сторічна війна, незважаючи на руйнівні наслідки, стала каталізатором для подальшого розвитку національної ідентичності та політичних трансформацій у Франції та Англії. Вона стимулювала централізацію влади, еволюцію військової справи, занепад феодалізму та формування раннього нового часу. Сторічна війна залишається важливою частиною історичної пам'яті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Монографії, статті, посібники, наукові збірники

1. Байдаченко Н. Жан без Страху. Київ: Факт, 2006. 136 с.
2. Балабуха А. Легенди і правда про Жанну д'Арк. // Питання історії. 2001 № 2. С. 22-23.
3. Балух В.О., Коцур В.П. Історія середніх віків: У 2 т. Чернівці: Наші книги, 2011. Т. 2. Високе і пізнє Середньовіччя. 616 с.
4. Басовская Н. И. Столетняя война: леопард против лилии. Москва: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003. 428 с.
5. Басовская Н. И. Цель истории – история. Москва: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2002. 535 с.
6. Беззубенко, А. Демографічна ситуація в західній Європі у період високого середньовіччя. Літопис Волині, (27), 2022. 137-141.
7. Берн А. Битва при Азенкуре. История Столетней войны с 1369 по 1453 год. Москва: ЗАО «Центрполиграф», 2004. 352 с.
8. Болье М.-А. де. Средневековая Франция. Москва: Вече, 2009. 384 с.
9. Бондаренкова М. Гражданская война между арманьяками и бургиньонами // Гражданская война как феномен мировой истории: материалы научной конференции, Екатеринбург, 26 апреля 2008 г. С. 302-306.
10. Всемирная история: в 10 т. Т. III. / ред. Н. А. Сидорова. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. 896 с.
11. Галямичев А. Н. Жакерия как эпизод военной истории Средневековья (К 650-летию восстания французских крестьян) // Военно-исторические исследования в Поволжье: сб. науч. трудов. Саратов: Научная книга, 2008. Вып. 8. С. 7–11.
12. Гутнова Е.В. История Европы с древнейших времен до наших дней. В 8-

- ми томах. Т. 2. Средневековая Европа. Москва: Наука, 1992. 808 с.
13. Дефурно М. Повседневная жизнь в эпоху Жанны д'Арк. Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 319 с.
14. Золотов, В.И. Английское общество накануне «войны роз». Брянск: БГПУ, 1995. 114 с.
15. Из Фруассара // Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Сказкина С. Д.: в 3-х т. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1963. Т. 2. С. 381–384.
16. История средних веков: в 2 т.: учебник // ред. Е. А. Косминский. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952 - 1954. Т. 1. 1952. 747 с.
17. Історія західноєвропейського середньовіччя: хрестоматія / Упорядник М.О. Рудь. К.: Либідь, 2005. 656 с.
18. Козинець О. Г., Козинець І. Г. Виникнення та розвиток генеральних штатів у Франції // Актуальні проблеми юридичної науки та практики. 2017. № 1 (3). С. 13-17.
19. Козинець О. Г., Козинець І. Г. Виникнення та розвиток Генеральних штатів у Франції // Актуал. проблеми юрид. науки та практики. 2017. Вип. 1. С. 13-17.
20. Колесник К. Е., Сніжко І. А. Нормандське завоювання Англії і його вплив на історію і культуру Англії. Історія і культура Англії в XII – XV ст.: Конспект лекцій. Харків: УкрДУЗТ, 2022 90 с.
21. Комбо И. История Парижа. Москва: «Весь. Мир», 2002. 176 с.
22. Куцин М. Військово-морські сили у Сторічній війні (1337 – 1453) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2010. Вип. 2. С. 220 – 227.

- 23.Кшановський Р. О. Трансформація лицарського стану в Англії (XIII – першої половини XV століття): військово-адміністративна діяльність та структури повсякденності // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2019. 276 с.
- 24.Лазорак Б. Участь церковного кліру Франції у Сторічній війні: за матеріалами "Хронік" Жана Фруассара (1325 – 1340 рр.) // Проблеми гуманітарних наук. Історія. 2014. Вип. 34. С. 191–210.
- 25.Леонова ТА. Собственность и доходы английской церкви во второй половине XIV в. // Средние века: Сборник. Москва: Наука, 1985. Вып. 48. С. 214–232.
- 26.Лобанов А. М. Договор в Труа (1420 г.): от войны внешней к войне внутренней и наоборот // Вестник РГГУ. Серия "Исторические науки. Всеобщая история", №13 (135) (2014), С. 74-82.
- 27.Максимів, Н. Найвідоміший персонаж часів Сторічної війни-Жанна Д'арк. Хто вона? Військовий лідер, чи свята? // Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2017. Вип. 42. С. 91–93.
- 28.Мельниченко П.В. Вклад Жанны Д'арк в процесс формирования французской нации // Культура. Духовность. Общество. 2015. № 20. С. 67–72.
- 29.Митишова Л. С. Ізабелла Французька у контексті подій Сторічної війни // Історіосфера: матеріали Сімнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, [8-9 квіт. 2022 р.] Одеса: [ПНПУ імені К. Д. Ушинського], 2022. С. 49-53.

- 30.Николле Д. Военноморские силы I Николле Д. II Французская армия в Столетней войне / Пер. с англ. Н.А. Феногенов. Москва, 2004. С. 57-59.
- 31.Нуждин О. И. Договор в Труа 1420 г.: причины, условия, последствия // Античная древность и средние века: сб. науч. тр. Екатеринбург, 2001. Вып. 32. С. 318-327
- 32.Нуждин О. И. К истории самообороны Парижа времен столетней войны. // Современная научная мысль, № 5, 2023, С. 7-11.
- 33.Нуждин О. И. Клеменция Венгерская и династический кризис во Франции начала XIV века / О. И. Нуждин // Научный диалог. - 2013. - № 6 (18) : История. Социология. Этнография. - С. 8-20.
- 34.Нуждин О. И. Мир в Труа и судьба Франко-Английского королевства в 1420-1435 гг. // Imagines mundi. Екатеринбург, 2003. Вып. 2. С. 9-23.
- 35.Нуждин О. И. Топография одного убийства 1407 года (к истории Парижа времен Столетней войны) // Современная научная мысль. 2022. № 6. с. 7-11.
- 36.Нуждин О.И. Проблема объединения английской и французской наций в Франко-Английском королевстве (1420-1435 гг.) // Научный диалог. Екатеринбург, 2012. Вып. 4: История. Социология. Культурология. Этнография. С. 10-22.
- 37.Павлів А. Розвиток держави й вищих представницьких органів Англії та Франції в дореволюційний період. // Віче. 2014. № 12. С. 13-16.
- 38.Погребенник А. Народно-релігійні виступи у Франції в XIV ст.: Жакерія і Паризьке повстання 1358 року // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2012.Т. 1. С. 258-272.
- 39.Райцес В. И. Жанна д'Арк. Факты, легенды, гипотезы. Ленинград: Наука, 1982. 200 с.
- 40.Ру С. Повседневная жизнь Парижа в средние века. Москва: Молодая

- гвардия, 2008. 252 с.
41. Себенцова М. М. Из жизни Парижа времен столетней войны. Москва: Учпедгиз, 1962. 81 с.
42. Семенов, В. Ф. Жакерия: Пособие для учителя. Ленинград: Учпедгиз, 1958. 36 с.
43. Устинов В. Г. Войны роз. Йорки против Ланкастеров. Москва: Вече, 2012. 448 с.
44. Черкасов Д. Н. Аррасский договор 1435 г. в истории дипломатии Столетней войны // Журнал международного права и международных отношений. 2012. №4. С. 43–48
45. Чернова Л. Н. Лондон и города континентальной Европы в первый период Столетней войны // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения. 2023. Т. 23, вып. 3. С. 327–337.
46. Шафф Ф. Средневековое христианство: От Бонифация VIII до протестантской Реформации, 1294 - 1517 г. по Р.Х. // пер. с англ. Рыбакова О.А. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2012. Т. 6. 518 с.
47. Шерман О. М. Участь церкви як політичного інституту в політичній боротьбі доби Середньовіччя // Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 52. С. 393-401.
48. Churchill W. A History of the English-Speaking People. London: Orion Pub Co, 2002. Vol. 1. The Birth of Britain. 448 p.
49. Delachenal R. Les grandes chroniques de France. Chronique des règnes de Jean II et de Charles V. Paris: Librairie Renouard, 1910. Т. I. 364 p.
50. Green J. R. A Short History of The English People. New York: Harper & Brothers, 1896. 948 p.
51. Jenkins S. A Short History of England: The Glorious Story of a Rowdy Nation.

New York: Public Affairs, 2011. 384 p.

52. Jones D. The Plantagenets: The Warrior Kings and Queens Who Made England. London: Penguin Books, 2014. 560 p.
53. Medium aevum: Середні віки: підруч. з історії серед. віків для іст. ф-тів ун-тів / Леонтій Войтович [та ін.]; за ред. проф., д-ра іст. наук Л. Войтовича. Львів : Тріада Плюс, 2010. 502 с.
54. Sherborn J.W. The Battle of La Rochelle and the War at Sea (1372-1375). // Bulletin of the Institute of Historical Research. London, 1969. Vol. 42. P. 34-47.
55. Wilkinson B. The later Middle Ages in England, 1216-1485, (A History of England in ten volumes). London: Longmans, 1969. 419 p.

Електронні ресурси

56. Англійська облога Кале. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0803Q/>
57. Англійські претензії на французький престол. *Wikipedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Англійські_претензії_на_французький_престол#cite_ref-11
58. Англо-французький договір в Бретіні. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0508Q/>
59. Біографія Жанны д'Арк. *Stories-of-success.ru*. URL: <https://stories-of-success.ru/zhanny-d-ark>
60. Битва при Бриньє. Вольные роты против феодального ополчения. *Дзен*. URL: <https://dzen.ru/a/XnnyUaxYPEsfE5Gf>
61. Битва при Кресі. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0826T/>
62. Битва при Оселедцях. *HISTORYMAPS*. URL: <https://history-maps.com/uk/story/Hundred-Years-War/event/Battle-of-the-Herrings>
63. Битва при Пуатьє Чорного Принца. *Цей день в історії*. URL:

- <https://www.jnsm.com.ua/h/0919P/>
- 64.Війна бургіньйонів і арманьяків. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/1123Q/>
- 65.Всесвітня історія. 6—11 кл. Документи. Матеріали. *History*. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/world-history-documents-materials-6-11-classes/15.php>
- 66.Генрих IV Ланкастер, Болингброк. *Хронос: всемирная история в интернете*. URL: http://www.hrono.ru/biograf/bio_g/genrih4lank.php
- 67.Жакерія. *sites.google*. URL: <https://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R3/3/7>
- 68.Звідки взялась англійська мова — захоплива історія, про яку ви не знали. *Big Fish Academy*. <https://bigfish.academy/news/zvidki-vzyalas-angliiska-mova-zaxopлива-istoriya-pro-yaku-vi-ne-znali>
- 69.Карл IV (імператор Священної Римської імперії). *Wikipedia*. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Карл_IV_\(император_Священной_Римской_империи\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Карл_IV_(император_Священной_Римской_империи))
- 70.Коронація Карла VII Валуа та її значення для останнього етапу Сторічної війни. *WordPress.com*. URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2018/11/19/коронація-карла-vii-валуа-та-її-значення/>
- 71.Олдкасл, Джон. *Wikipedia*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Олдкасл,_Джон
- 72.Повстання Вота Тайлера. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0613N/>
- 73.Селянське повстання Жакерія. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0610Q/>
- 74.Эдуард III. *Wikipedia*. URL:

https://ru.wikipedia.org/wiki/Эдуард_III#cite_note-ODNB_Edward_III-2

75. Henry V (c.1387 - 1422). *BBC*. URL:

https://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/henry_v_king.shtml

Резюме

Дослідження Сторічної війни є важливим етапом у вивченні розвитку європейських політичних та соціальних процесів у середньовіччі. Англо-французький конфлікт, що тривав понад століття, став каталітичним чинником у формуванні нових політичних відносин, національних ідентичностей та соціальних структур як в Англії, так і у Франції. Вивчення причин і наслідків війни дозволяє краще зрозуміти не лише взаємини двох великих європейських держав, але й ширші геополітичні процеси того часу. Протистояння між Англією та Францією стало основою для зміни політичної карти Європи, розвитку міжнародних відносин і формування національної самосвідомості. Сутність конфлікту полягає не тільки в результатах безпосередніх воєнних дій, а й у глибоких соціальних і політичних трансформаціях, які він спричинив у суспільствах обох країн.

Метою роботи є визначення сутності англо-французьких протиріч у західноєвропейському геополітичному контексті XIV – першої половини XV ст. Дослідження фокусується на політичних, соціальних і дипломатичних аспектах війни, а також її довготривалих наслідках для формування європейської політичної системи.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному підході до вивчення соціальних, політичних та дипломатичних аспектів війни, а також її впливу на формування європейської політичної системи.

Ключові слова: Сторічна війна, англо – французьке протистояння, геополітика, соціальний розвиток, національна самосвідомість, дипломатія, Франція, Англія, Плантагенети, Капетинги.

Summary

The study of the Hundred Years War is an important stage in understanding the development of European political and social processes in the Middle Ages. The Anglo-French conflict, lasting over a century, became a catalytic factor in the formation of new political relations, national identities, and social structures in both England and France. Investigating the causes and consequences of the war provides deeper insight not only into the relations between these two major European powers but also into the broader geopolitical processes of the time. The rivalry between England and France became the foundation for altering the political map of Europe, shaping international relations, and fostering national consciousness. The essence of the conflict lies not only in the outcomes of direct military actions but also in the profound social and political transformations that it caused in the societies of both countries.

The goal of the research is to define the essence of Anglo-French contradictions in the context of Western European geopolitics during the 14th and early 15th centuries. The study focuses on the political, social, and diplomatic aspects of the war and its long-term consequences for the formation of the European political system.

The scientific novelty of the work lies in a comprehensive approach to studying the social, political, and diplomatic aspects of the war and its influence on the formation of the European political system.

Keywords: Hundred Years War, Anglo-French confrontation, geopolitics, social development, national consciousness, diplomacy, France, England, Plantagenets, Capetians.